

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ
ОРТА АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик
педагогикалыз институты**

Мектепке шекемги хам баслауыш талим кафедрасы

оқытыушынын сөйлеў мәденияты

Нөкис - 2006

СӨЙЛЕҰ МӘДЕНИЯТЫ

Лекция текстлерин дүзиўши:

филология илимлериниң кандидаты
Нажимов П.

«Оқытыўшы сөйлеў мәденияты» курсын өтиўде бул бойынша сабақлықлардың, методикалық қолланбалардың жоқлығы пәнди өзлестириўде бир қанша қыйыншылықлар туўғызады. Сонлықтан да усы бағдарда өзбек, қазақ хәм орыс тиллеринде баспадан шыққан мийнетлерден, Мирзо Улуғбек атындағы Өзбекстан Миллий университетиниң, А.Наўайы атындағы Самарқанд мәмлекетлик университетиниң, Низамий атындағы Ташкент мәмлекетлик педагогикалық университетиниң тилши-педагоглары тәрипинен дүзилген методикалық қолланбаларға тийкарлана отырып, бул пәннен лекция текстлери таярланды. Бул лекция текстлери институттың «Басла7ыш т1лим 81м спорт т1рбиялыз ис» т1лим ба2дарлары талабаларына арнап дүзилди.

Жуўаплы редактор:

академик А.Дәўлетов

Пикир билдириўши:

филология илимлериниң докторы
Ш.Әбдиназимов

КИРИСИЎ

Сөйлеу мәданияты жәмийеттин мәдений раўажланыуының, миллеттин руўхый жетискенлигинин эҳмийетли белгиси саналады. Мәмлекетимизде руўхый-ағартыушылық реформалар-мәмлекет сиясатының баслы бағдары деп жәрияланған бүгинги күнде сөйлеу мәданияты мәселелери ҳәр қашанғыдан да актуаль есапланады. Республикамыздың «Мәмлекетлик тил» ҳаққындағы нызамы, «Билимлендириу ҳаққында» ғы нызамы, «Кадрлар таярлаудың миллий бағдарламасы» ҳәм басқа да ҳужжетлерде руўхый – ағартыушылық тәрбия, тил мәселелерине айрықша итибар берилген. Ҳәр қандай адам ең дәслеп өз ана тилиниң ҳақыйқый маманы болыуы керек. Президентимиз И.А.Каримов Өзбекстан Республикасы Олий Мәжлисинин 1997-жыл 29-августтағы IX сессиясында сөйлеген сөзинде «Өз пикирин еркин, ана тилинде шырайлы ҳәм анық баянлай алмайтуғын қәнигени, әсиресе басшы орында отырғанларын бүгин түсиниу де, ақлау да қыйын!»-деп атап өтеди.

Сөйлеу мәданияты - ҳәзирги тил илиминиң актуаль мәселелеринен бири. Бул мәселени шешиу улыума мәданиятымызды раўажландырыу, сондай-ақ, жоқары оқыу орынларында, орта арнаулы оқыу орынларында, орта мектептерде сабақ өтиу процессин жақсылау менен де байланыслы. Шешенлик өнери сырларын үйрениу, өз пикирин баянлауда тил қуралларын керекли орынларда дурыс қолланыу, барлық тарауда хызмет етиуши ҳәр бир адам ушын турмыс зәрүрлиги деп есапланыуы керек.

Биринши тема: Курстың мақсети хәм ўазыйпалары (2 саат)

Жоба

1. Қарақалпақ тилинің хәзирги изертлениў жағдайы. Тил мәденияты хәм сөйлеў мәденияты.

2. Қарым-қатнас процесіндеги сөйлеўде жиберилетуғын кемшиликлер. Сөйлеў мәдениятын раўажландырыўдың улыўма миллий машқалаға айланғанлығы.

3. Гәп дүзиўде сөз таңлаў усыллары, әдебий тил нормалары хәм олардың сөйлеў процессіндеги сырларын анализлеў, усы курстың объекти хәм ўазыйпасы екенлиги.

4. Тил хәм сөйлеў мәдениятының бәрқулла өзгерип, жетилисип барыўшы процесс екенлиги.

5. Тил билиминиң сөйлеў мәденияты тараўында, дөретилген илимий мийнетлерге қысқаша шолыў. Сөйлеў мәдениятын еле де раўажландырыў ушын ислениўи тийис илажлар.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тили түркий тиллер арасындағы раўажланған тиллердің бири есапланады. Республикамыздың өз ғәрезсизлигин қолға киргизиўи, тилимиздің республикамыз территориясында мәмлекетлик тил сыпатында хәрекет етиўин тәмийинлеўши бир қатар нызамлардың шығыўы, тилимиздің раўажланыўы ушын кең имканиятлар ашып берди. Қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил бийлигиниң берилиўи куўанышлы ўақыя болып, ол өз ана тилимиздің абырайының және де артыўына, қолланыў шегарасы хәм имканиятларының кеңейиўине унамлы тәсир жасады. Хәзирги күнде республикамызда хәм оннан сыртта да түрли рәсмий қатнастарда қарақалпақ тилинің мәмлекетлик тил сыпатында қолланылыўы нызамлы түрде белгилеп қойылды. Бул болса мәдениятымыз көрки болған қарақалпақ тилинің хызметин кеңейтиў, оның имканиятларын және де раўажландырыў, оны дүнья тиллери дәрежесине көтериў зәрүрлигин келтирип шығарады. Әне усы көз қарастан алып қарағанда қарақалпақ сөйлеў мәденияты машқалаларын шешиў бүгинги күнде тил илими алдындағы ең актуаль мәселелердің бири болып саналады. Соның ушын қарақалпақ сөйлеў мәдениятын раўажландырыў бойынша алып барылып атырған хәрекетлер бул машқалаларды унамлы шешиўге тилимиз әхмийетин және де асырыўға қаратылған. Кейинги жылларда қарақалпақ тилин хәр тәреплеме терең үйрениў, оның фонетикалық, лексикалық, грамматикалық дүзилисин басқа пәнлер менен байланыслы тәреплерин изертлеў бойынша көзге көринерлик жумыслар исленди. Басқа пәнлер қатары сөйлеў мәдениятын үйрениў бойынша да бир қанша табыслар қолға киргизилди. Бул мәселелердің жоқары оқыў орынларында арнаўлы курс сыпатында оқытылыўы, баспасөз, радио, телевидение арқалы түсиндириў ислериниң алып барылыўы, халық арасында хәрқыйлы дөгerek, гүрриңлесийлердің өткерилиўин атап өтсек болады. Бүгинги күнде қарақалпақ сөйлеў мәдениятының ең үлкен табысларынан бири - қарақалпақ тили нормаларының бир қанша қәлипке түскенлиги. Қарақалпақ тили қарақалпақ миллетиниң пикир алмасыў қуралы сыпатында оғада жуўапкерли зәрүр ўазыйпаны орынламақта. Республикамыз территориясында ис жүргизиўде, оқыў, оқытыўдың түрли басқышларында радио хәм телевидение, баспа сөзде қарым-қатнас қуралы сыпатында қолланылады.

Тилимиздің күн сайын байып раўажланыўында миллетимиз арасынан жетилип шыққан сөз шеберлери, тилшилер хәм әдебиятшы алымлар, жазыўшы хәм шайырлар,

ғалаба хабар құраллары хызметкерлериниң жұмыслары оғада салмақлы. Тилимизде нормаланыў мәселесиниң белгили бир нәтийжелерге ерисиуи, аўызеки хәм жазба тилде әмел қылыўы керек болған нормалардың ислеп шығылғанлығы, усы тийкарда тилимиздиң раўажланыўындағы айырым машқалалардың шешилиўи сол адамлардың хызметлери менен тиккелей байланыслы. Жоқарыда айтып өтилген пикирлерден қарақалпақ тил илиминде сөйлеў мәденияты тараўында барлық машқалалар шешилген деген пикирге келиў надурис болады. Биз өз ғәрезсизлигимизге ериспестен бурынғы дәўирдеги жағдай менен бүгинги күндеги тилимиздиң аўхалын салыстырсақ бул нәрсе анық сезиледи. Өткен жыллар даўамында орыс тилиниң күшли тәсири нәтийжесинде қарақалпақ тили сыртқы факторлардың тәсиринен хәр қыйлы атамалар менен бир қанша байыған болса да, өз имканиятларының шекленип қойылыўы есабынан белгили дәрежеде жарлылынып та қалды. Хәтте жоқары класс оқыўшылары хәм жоқары оқыў орны студентлеринен баслап илимий дәрежели хәм атаклы алымлардың сөзлери де тәсирсиз, жарлы болып қалды. Олардың сөзлеринде избеизлик жетиспейди, шет тили сөзлерин орынсыз қолланады. Көринип турғанындай, орыс тили бизиң өмиримизге саналы дәрежеде сиңип кеткен, хәттеки бүгинги күнде өз миллетимиз ўәкиллерине де қарақалпақ тилин үйретиўди дәўир талап етпекте. Қарым-қатнас процесине тән болған сөйлеўдеги кемшиликлер сөйлеў мәдениятына улыўма миллий машқала сыпатында жуўапкершиликли қатнаста болыў зәрүрлигин келтирип шығарады. Инсанның күнделикли қарым-қатнастарында тил бирликлериниң надурис таңланыўы, варваризмлер, вульгаризмлерге кең орын берилиўи сөздиң тәсирсиз, қопал болыўына алып келеди. Бул жағдай айырым жазыўшылардың шығармаларында, газета бетлеринде жәрияланған гейпара мақалаларда көзге түседи.

Тилдеги бундай кемшиликлер сөйлеў мәдениятына унамсыз тәсир көрсетиўши машқала сыпатында күн тәртибиндеги шешилиўи тийис, зәрүр ўазыйпалардан болып қала береди. Тил бирликлериниң сөйлеў барысы ушын ең керекли, зәрүрин таңлай билиў, сөйлеўдиң көркем, тәсирли, образлы, қысқа, анық, түсиникли болыўы, артықмашылықтың болмаўы, тыңлаўшы яки оқыўшыда баянланған пикирге байланыслы белгили бир сезимлердиң ояныўы, булардың хәммеси сөйлеў мәденияты түсинигинде жәмлескен. Демек, текст дүзиўде тилде керекли болған бирликлерди таңлап алып қолланыў зәрүрлиги хәм де әдебий тил нормаларын сондай-ақ оларға сөйлеў пайытында әмел қылыў сырларын изертлеў, анализ етиў, «Қарақалпақ сөйлеў мәденияты» тараўының изертлеў объекти хәм ўазыйпасы есапланады. Норма - сөйлеў мәденияты тараўының тийкары есапланады. (Өзбек тилши алымлары Э.Бегматов хәм М.Турсынпулатовлардың көрсетиўинше сөйлеў мәденияты тараўының әдебий тил нормаларын үйрениў шеғарасы төмендегилерди өз ишине алады:

а) Әдебий тилдиң норматив тиллик имканиятлары үйрениледи, оның улыўма жағдайы белгиленеди (тил мәденияты);

б) Әдебий тилдиң норматив тил құраллары сөйлеў мәденияты көз-қарасынан баҳаланады, оның әдебий-көркем белгилерине ийе деп аталыўы мүмкин болған құраллары анықланады. (тил мәденияты);

в) Сөйлеў мәденияты тараўы қарақалпақ әдебий тилине белсене актив араласар екен, ондағы жанлы сөйлеў ушын пайдалы усынысларды ажыратып алады. (тил мәденияты);

г) Әдебиет тилдің норматив тил бирліктері өз ұазыйпасын қай дәрежеде оранлауы жанлы сөйлеу процесінде көріп шығылады (сөйлеу мәдениеті).

д) Әдебиет тилдің норматив дизиминің әмелдегі системасы (тил мәдениеті хәм сөйлеу мәдениеті жағдайы) белгиленеди, тийисли илимий жуумақлар шығарылады. Тил нормасы хәм сөйлеу мәдениеті ушын жаңа усыныслар бериледи.

Көринип турғанындай, тилде нормалық турақлылыққа ерисиу, сөйлеу мәдениетін хәр тәреплеме рауажландыруу, ауызеки хәм жазба тилде ушырасатуғын хәрқыйлы кемшиликлерди жоқ етиу, әмелде болған миллий әдебиет тилдің басқа тиллер арасындағы абырайын белгилеп беріуши жәмийетлик хәм сиясий мәселе сыпатында мәмлекетлик әхмийетке ийе.

Сөйлеу мәдениеті тилдің рауажланыуына байланыслы мудары өзгерип турады, байыйды. Ол бәркулла рауажланыуда болған жетилисип, толығып барыушы процесс. Инсанның руухый дуньясын өзінде сәулелендириуши бул процесске хәрбир мәмлекетте айрықша итибар берилгенлиги жәхән халықлары тарийхынан мәлим. Бүгинги күнге келип, өз алдына бир тармақ сыпатында тән алынған пәннің бул тарауының пайда болыуы хәм қәлиплесиу тарийхына нәзер тасласақ ол әйемги Рим хәм Афинада, оннан да алдынырақ әйемги Мыср, Ассирия, Вавильон хәм Хиндистанда тийкары пайда болғанлығын көремиз. Дунья халықлары мәдениеті тарийхы хаққында гәп кеткенде Антифонт, Андокид, Лисий, Исократ, Исей, Демосфен, Эсхил, Цицерон сыяқлы онлап алымлар тилге алынса, Шығыста, Орайлық Азияда жетилисип шыққан Махмуд Қашқарий, Ахмед Югнакий, Юсуп Хас Хажиб, Әлишер Науайы сыяқлы алымлар тәрепинен дәретилген шығармалар дунья халықлары мәдениетінің ең үлкен жетискенлиги сыпатында тән алынған. Тарийхта «сөз әдеби», «сөйлеу әдеби», «тил мәдениеті» хәм кейинги дәуірлерде «сөйлеу мәдениеті» деген атамада қәлиплескен бул тарау әсиримиз орталарына келип бир қанша табысларды қолға киргизди. Бул дәуірде сөйлеу мәдениеті мәселелерин үйрениуге байланыслы үлкен көлемдеги Бекбергенов А. «Синонимлер хәм антонимлер» Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкис 1971. Е.Бердимуратов «Көркем әдебиет стилинің тийкары өзгешеликтері» «Әмиүдәрья» 1973. №5. «Әдебиет тилдің функциональ стильлеринің рауажланыуы менен қарақалпақ тили лексикасының рауажланыуы» (Нөкис. 1973), Насыров Д, Доспанов О. «Қарақалпақ әдебиет тилиндегі сөзлердің стильлик мәнісине қарай бөлинуі» Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкис 1971. «Қарақалпақ тили стилистикасы» (Нөкис 1990). сыяқлы қолланбалар, жүзлеп илимий мақалалар, топламлар, илимий-көпшилик характердегі мақалалар дәретилди. Бул дәуірде қарақалпақ тилинің функциональ стильлик имканиятлары кең анализ етилди.

Бүгинги күнде қарақалпақ сөйлеу мәдениетінің рауажланыуын, және де жетилисиуін тәмийнлеу ушын төмендегі ұазыйпаларды әмелге асыруу керек:

1. Сөйлеу мәдениетіне тийисли илимий-көпшилик әдебиетларды оқыу, оқытуыдың түрли қатламларына арнап көбирек баспадан шығаруу керек.

2. Радио хәм телевидениеде сөйлеу мәдениетіне байланыслы сәубетлесиулер арнаулы көрсетиулер, еситтириулер, шөлкемлестириу хәм олардың мудары берилип барылыуын тәмийнлеу лазым. Сондай-ақ, газетада арнаулы рубрика астында сөйлеу мәдениетіне байланыслы мақалалар берип баруу керек.

Республика жоқары хәм орта арнаулы билимлендириу үзирлиги хәм халық билимлендириу институтлары бул тарауда китап хәм оқыу қолланбаларды дәретиу

бойынша таңлау жәриялауы шәрт. Өне сонда ғана биз гөзлеген мақсетке ерисе аламыз.

Әдебиятлар

1. И.Каримов. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққийетининг пойдевори. 1998, Тошкент.
2. Кўнгуоров Р.К., Бегматов Э., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент, 1992. 5-12-бетлер.
3. Кўнгуоров Р.К., Каримов С.А., Қурбанов Т.И. Нутқ маданияти асослари. I-қисм. Самарқанд, 1985. 4-13-бетлер.
4. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Тошкент, 1993. 15-16-бетлер.
5. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональ стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тили лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
7. Махмудов Н. Маърифат манзиллари. Тошкент, 1999.

Қадағалау ушын сораўлар

1. Сөйлеу мәденияты дегенде нени түсинесиз? «Тил мәденияты», «сөйлеу мәденияты» түсиниклерине анықлама бериң.
2. Қарым-қатнас процессинде сөйлеуде қандай кемшиликлер жүз береди?
3. Сөйлеу мәдениятын раўажландырыў не ушын бүгинги күнде актуаль машқалаға айланған?
4. Усы курстың объекти хәм ўазыйпасы нелерден ибарат?
5. Тил хәм сөйлеу мәденияты қандай процесс есапланады?
6. Сөйлеу мәденияты тараўы менен шуғылланыушы қайсы илимпазларды билесиз?
7. Қарақалпақ тил илиминде сөйлеу мәденияты бойынша тилшилер хәм басқа да илимпазлар алдында қандай ўазыйпалар турыпты?
8. Сөйлеу мәдениятын раўажландырыў ушын сизиңше қандай жұмыслар ислениўи керек?

Екинши тема. Сөйлеу мәденияты тарихынан мағлыұматлар (2 саат)

Жоба

1. Әйемги Мысыр, Ассирия, Вавилон, Хиндстан, Греция хәм Рим сыяқлы мәмлекетлерде сөйлеу мәденияты теориясының жаратылыұы. Цицерон, Демосфен, Квинтилиан хәм Аристотеллердің сөйлеу мәденияты тараұында теоретиклер екенлиги.

2. Орайлық Азия халықлары мәденияты тарихында сөйлеу мәдениятының орны. Шешенликтің Қуранды пропагандалау менен байланыслы тәреплери. Уллы алымларымыз мийнетлеринде сөйлеу мәдениятына байланыслы көз-қараслар.

3. Алишер Науайының сөйлеу мәдениятына қосқан үлеси.

4. Нақыл-мақалларда сөйлеу әдеби хәққында.

5. Бердақ Ғарғабай улы сөздің күши, сөйлеу әдеби хәққында.

6. Әжинияз Қосыбай улы сөйлеу әдеби хәққында.

Бизге белгили болғанындай, өтмиште ораторлықтың ең дәслепки көринислери Мысыр, Ассирия, Вавилон хәм Хиндстан мәмлекетлеринде пайда болған. Кейин әйемги Греция хәм Римде ораторлық, сөйлеу мәденияты бирқанша раұажланып, мәмлекеттің ишки хәм сыртқы сиясатында зәрүрли орын ийелейтуғын теория сыпатында тән алына баслады. Әйемги дәұирде Мысыр, Ассирия, Вавилон хәм Хиндстан сыяқлы мәмлекетлерде тилден пайдаланыұға айрықша кеұил бөлген. Олар тилге инсанның кәмиллик дәрежесин көрсететуғын белги, ямаса тыңлаұшыларды исендириұ қуралы сыпатында мүнәсебетте болған. Кейин болса араблар өзлери кийетуғын кийимлерин хәм пикирин баянлаұ усылын стильге сәйкес түрде түсинетуғын болғанлығы тарихтан мәлим.

Әйемги Хиндстанда сөйлеу мәдениятының раұажланыұы туұрыдан-туұры «Махабхарат», «Рамайна» сыяқлы әпсаналық дәстанлар менен байланыслы. Бул дәстанларда инсанға тән қәсийетлер, өзгешеликлер жүдә жоқары дәрежеде тәрийипленген. Сондай-ақ, әйемги ведалар ўақыттың өтиұи менен түсинилиұи қыйынласып барған. Нәтийжеде олардың тилин әпиұайы түрде түсиниұ хәм түсиндириұ ушын сөзликлер дүзиұ, қыйын сөзлерди түсиндирип бериұге, сондай-ақ ведалар тили хәм стилин үйрениұге зәрүрлик күшейген. Бул болса өз гезегинде хинд ораторлық өнериниң раұажланыұы ушын сезилерли дәрежеде түртки болған. Бул өзгерислер нәтийжесинде хинд тил билиминде бир қатар уллы шығармалар дәретилген. Әйемги Грецияда адамның ораторлық билимлерге ийе болыұы сиясий әхмийетке ийе болған. Мәмлекетте кулшылық дүзиминиң хүким сүриұи өз гезегинде сиясий ораторлықтың раұажланыұы ушын жағдай жаратқан. Ораторлықтың сырларын билиұ тек мәмлекет басшысы, халық жетекшилерине ғана емес басқа адамларға да шәрт болған. Бул сол дәұирдеги суд ораторларының үлкен әхмийетке ийе екенлигин көрсетеди. Себеби хәр бир киси суд алдында өзин шырайлы сөзлери менен қорғай алыұы зәрүр болған. Буннан тысқәры жоқары қатлам ўәкиллерине хызмет етиұши шешенлер де болған. Олар, тийкарынан, салтанатлы жыйынларда, түрли рәсмий кешелерде мәмлекеттің жоқары қатлам ўәкиллерин тәриплеұ менен шуғылланған. Нәтийжеде мақтаұ шешенлиги пайда болған. Дәұир талабы хәм турмыс зәрүрлиги бул дәұирде бир қатар дүньяға танылған даңқлы шешенлерди

жетилистирип шығарған. Бул хаққындағы дәслепки мағлыұматлар Гомердің «Илиада хәм Одиссея» шығармалары арқалы жетип келген. Бул шығармаларды изертлеген Рим шешени Квинтилиан тәсирли, әпиұайы хәм сулыұ пикир баянлаұ имканиятлары кеңлигиниң гүүасы болған. Ол бул шығармаларда пикир баянлаұда аўызеки сөйлеұ өнериниң роли үлкен екенлигин хәм сөйлеұдиң мазмунлы болыұын тәмийинлейтуғын әпиұайылық, анықлық, көркемлик, тәсиршеңлик сыяқлы белгилер сөздиң көрки екенлигин айрықша атап өткен.

Греция тарийхындағы уллы инсанлардың бири Демосфен. Ол судта өзин корғаұшы суд ораторы дәрежесинен сиясий оратор дәрежесине көтерилген. Демосфен өз үстинде тынымсыз жумыс алып барған. Әззи даўысы хәм қалтырап туратуғын ийнин дүзетиұ ушын ол аўзына тас салып, ийнине қылыш тиреп турыұ сыяқлы шынығыұлар менен өзиниң физикалық кемшилигинен кутылған. Оның сөзи сиясий характерге ийе болып, жағдайға қарай өзгерип барған. Оның сөзи аудиторияға сай әпиұайы, түсиникли, салтанатлы, салмақлы, анық болған. Демосфен халық арасында терең хұрмет итибарға ийе болған.

Демосфеннен кейинги дәўир шешенлиги Аристотель исми менен байланысly. Ол өзиниң шешенлик өнерине арналған «Риторика» атлы шығармасында бул өнердиң нәзик тәрәплери хаққында пикир жүритеди. Ол ең дәслепп шешенниң өз сөзин дурыс курастырыұына, анықлығына итибар береди. Оның пикиринше егер сөйлеұ анық болмаса, оратор өз алдына қойған мақсетине ерисе алмайды. Ол сондай-ақ сөйлеұ процесинде тил бирликлеринен, көркем сүүретлеұ куралларынан керегинен артық пайдаланыұды қаралайды. Әййемги Римде жетилисип шыққан белгили шешенлерден бири Цицерон. Цицеронның шешенлик өнерин изертлеген тилши алым Б.Орынбаев хәм А.Салиев оның төмендеги қәсийетлерге айрықша итибар бергенлигин атап өтеди:

1. Оратордың өзине исеними беккем болыұы керек. Оның ушын шешен өз сөзинде алға сүрилген пикирге толық исениұи керек.

2. Сөз толық дәлилге ийе болыұы керек

3. Материалды топлаұ - сөйлеұге таярлықтың тийкары.

4. Материалды дурыс жайластырыұ-экспозицияға айрықша итибар бериұ керек. Орналастырыұ сондай болсын, ол материалды толық өзлестирип алыұға жеңиллик жаратып берсин. Буның ушын текстти анық бөлимлерге бөлиұ керек.

5. Хәр қандай тараұда да сөйлеұдиң табысly шығыұын билиұ мәселеси шешеди. Егер оратор өз сөзи қаратылған тараұды жақсы билмесе, ол қаншелли талантly болмасын өз тыңлаұшыларының дыққатын аўдара алмайды. Цицерон сөздиң дүзилисине айрықша итибар береди. Оның пикиринше хәрбир сөз талапқа жуұап берерлик дәрежеде дүзилгенде ғана жақсы нәтийже береди. Цицерон тәрәпинен ислеп шығылған шешенлик сөзи композициясы төмендегише болған:

1. Кирисиұ.

2. Истиң мазмунын баянлаұ.

3. Планның кейинги бөлимлерин баянлаұ.

4. Дәлиллер - сөздиң ең әхмийетли бөлеги.

5. Тийкарғы мазмунды атап өтиұ.

6. Жуұмақ жасаұ.

Жоқарыда аты аталған алымлардың сөйлеұ мәдениаты, шешенлик өнери, хаққындағы көз-қараслары сол дәўирдиң дүнья мәдениаты раўажланыұына үлкен тәсир көрсетип, Европада сөйлеұ мәдениатының айрықша пән сыпатында пайда

болыуына тийкар салды. Орта Азия халықлары мәдениаты тарийхында сөйлеу мәдениатының өзине тән орны бар. Бул елде шешенликтин раўажланыуы хәм беккемлениуинде Қураны Кәрим айрықша әхмийетке ийе. Сөйлеу мәдениатының раўажланыуына үлес қосқан инсанлардың хызметлери ҳақкында пикир жүритиуден алдын Қураны Кәримниң сөйлеу мәдениаты менен байланыслы тәреплери ҳақкында сөз етемиз

«Қуран» инсанларды руўхый пәкликке бағдарлау, оларға туўры жолды көрсетиу, әдеп-икрамлылыққа жат деп есапланған иллетлерден қутқарыу мақсетинде жаратылған. Ол «жүдә қүдиретли» руўхый қүдирет пенен жаңлайтуғын, бенделерди туўры жолға баслайтуғын, айрықша ләззет инам етиуши муқаддес сөз «сөз Алланың бенделерине инсаниятқа ең жақсы саўғасы». «Сөз бенделердин қудайға ықтыярий жуўап саўғасы». Сөз Аллаға адамлардың қурбанығы, малы-тәни, өзин-өзи арнауы. Сөз сәўбет темасының түп мәнисин мазмунын баянлайды. Сөз жәрдемінде мусылман адам жәмийетлик өмирде әдалатқа ериседи. Сөз инсаниятты гөззаллыққа ашық етеди хәм азап-ақыбетлерден қутқарады. Сөз инсанды дүньялық хәм илахий жетискенлик шыңларына алып шығады. Автор бул үзиндиде сөз дегенде Қуранды нәзерде тутарды. (Г.Гафур Ибтидодаги ахд.Тафаккур, 1994, 1 сон, 53-бет).

Абу Райхан Беруний, Абу Наср Фарабий, Ибн Сина, Абдулла ал Хорезмий, Махмуд Қашғарий, Юсуп Хас Ҳажиб, Замахшарий, Ахмед Югнакий, Алишер Наўайы сыяқлы алымлар дәретиушилигинде сөйлеу мәдениатына тийисли бийбаха пикирлер бар. Сөйлеу мәдениатына үлкен үлес қосқан алымлардың бири Абу Наср Фарабий сөйлеудин қай дәрежеде жетик, толық болыуын ақыл менен байланыстырады. Ол инсанның сөйлеу процессинде өзин тутыуы, басқалар менен сәўбетлесиу, қарым-қатнас пайытында итибар берилиуи керек болған тәреплери ҳақкында пикир жүритер екен, тийкарынан, тил ҳақкындағы илимлер грамматика хәм логика (ойлау) пәнлериниң өз-ара байланыслы екенин көрсетеди. Оның пикиринше инсан ойы эне усы үшеуиниң толық талқысынан өткеннен кейин ғана жетик болыуы мүмкин. Абу Али ибн Сина (980-1037) оратор төмендегилерге айрықша итибар бериу лазым деп есаплайды:

1. Нәсият қопал түрде берилмеу керек
2. Сәўбетлестин билим дәрежесин есапқа алыу керек
3. Нәсиятқа, ўаз айтыуға көп берилмеу керек, оны дослық сәўбет түринде алып барыу керек.
4. Нәсиятты мүлайым ҳаўазда, жалғыз алып барыу керек.
5. Егер кемшилигин айтпақшы болсаң, басқалардың кемшилиги менен салыстырып айт.
6. Егер өз исениминди айтпақшы болсаң, тек бир фактке сүйенбе, бәлким көп мысаллар менен дәлилде, сәўбетлесинди буны жүрегине түйип алыуға, усы нәрсе ҳақкында ойлауға хәм ҳақыйқатты излеуге исендир.
7. Егер сәўбетлесин сениң гәплериңе итибар менен қулақ салып атырған болса, сәўбетти ақырына шекем даўам етир, хәм ҳеш нәрсени сыр сақлама, лекин оның итибарсызлығын сезсең, гәпти басқа темаға бур.

Сөйлеу мәдениаты тарийхында ХІ әсирде жасап өткен уллы алым Кәйқайыстың «Қабуснама» шығармасы да әхмийетли орын ийелейди. Ол бул шығармасында сөйлеушиге нәсият тәризинде бир қатар пикирлерди айтады. Мәселен, дурыс сөйлеу ҳақкында былай жазады: «Адам шебер сөзли хәм шешен болыуы лазым. Әй

балам, сен шешен болғыл, бирақ жалған сөйлеме. Туўры сөзиң менен белгили бол, себеби бир ўақта илажсыздан-зэрүрликтен жалған сөйлесең ол кеширимли болады. Хәмме ўақыт сөзиң рас болсын, жалғанға усаған дуўры сөзди айтпағыл, ырасқа усаған жалған, жалғанға усаған ырастан жақсыдур, себеби бундай жалған сөз қабылланады, жалғанға усаған ырас қабылланбайды, шешен адам сондай инсан болсын ол не десе, халыққа макул болғай. Билмеген илимиңнен сөйлемегил, бундай илимнен нан талап қылма. Егер сөз айтпақшы болсаң, сондай сөз айт сөзиңниң ыраслығына хәмме гүўалық берсин. Айтқан сөзиңнен пұшайман қылмайын десең ойланбастан сойлеме, хәрбир сөзди ойлап сөйле. Суўық сөз сөйлеме, суўық сөз бир тухым, оннан душпанлық өнип шығады. Көп бил де, аз сөйле, аз билсең көп сөйлеме, себеби ақылсыз киси көп сөйлейди»

Тилдиң пайда хәм зыяны ҳаққында Юсуп Хас Хажиптың «Қутадғу билиг» шығармасында баҳалы пикирлер бар. Олардан айырымларын келтирип өтемиз. Тилден пайдаланыўда., ықтыяткерлик ҳаққында:

Аманлықта көргиң келсе өзиңди,
Тилиңнен шығарма жаман сөзиңди..

Данышпан болады билип сойлеген.

Сол ушын да оның сөзи өлмеген.

Наданның сөзи өз басын жейди..

Цитата: Б.Орынбаев хәм А.Салиевтың «Натиклик махорати» кітабынан алынды.

Көп сөйлеўдиң зэрери ҳаққында:

Қысқа етип сөйле келсе ийини,

Мың сөзиң де бир сөз болар түйини,

Инсан сөзи арқалы көклерге көтериледи..

Патша болады (малик болады).

Көп сөз басты жерге ийеди.

Қысқа сөйлеў ҳаққында:

Тилиңди ықтыят қылғыл, басың сақланады.

Сөзиңди қысқа қылғыл, жасың узаяды.

Жақсы сөзлерди сөйлеў ҳаққында:

Еки нәрсе қартайтпайды адамды

Бири сөзи бири қулқы, салдамлы

Ахмед Югнакий (XII-XIII) де сөйлегенде сөзди ойлап, асықпай дүзиўге, керексиз, нақолай сөзлерди қолланбаўға, мазмунлы сөйлеўге шақырады. Қолайсыз айтылған сөз себепли кейин қысылып, азап шегип жүрме, - деп сөйлеўшиге ескертеди.

Ойланбай сөйлеген бәрха өкинер,

Ойланып сөйлеген өсип жетисер,

Тил арқалы болар хәр қыўан ғаўға,

Тил менен досласар душпан да, жаў да,

Билимге байланған тилдиң де түби,

Ақыллылық болар оның бас жиби,

Тилди иске саларда ойлас ақылға,

Айтпақшы болған сөз елге макул ма.

Тап сондай пикирлерди Махмуд аз Замахшарийдың шығармаларында да ушыратыўға болады. Оның белгили шығармаларынан бири «Нәзик ибаралар» да

сөйлеу мәдениятына арналған төмендеги пикирлер бар: өз досларыңды ең жақсы хоширей сөзлер менен яд ет, мейли олар сеннен узақта, басқа қалаларда жасаса да. Өз достыңның сөзин дыққат пенен тыңла оны тыңлауға ықласың болмаса да оның хұрметин орнына қой. Егер тилинди артық сөзден тыя алмасаң, өз дизгининди шайтанға тапсырған боласаң.

Алишер Наўайы түркий тилинде сулыў сөзлер дүзиўдиң байрақдары сыпатында өзиниң пүткил дөретиўшилиги менен өзбек тили байлықларын көрсете алды. Оның дөретиўшилиги арқалы өзбек тили XV әсирде әлемге белгили шығармалар дөретиўге туратуғын тил сыпатында көзге түсти. Оның шығармалары, әсиресе ғәзеллери XV әсир хәм оннан соңғы жылларда да өзбек әдебий тилинде сөйлеу мәденияты тәжирийбесиниң раўажланыўына бийбаха үлес болып қосылды.

Алишер Наўайы өзиниң «Мухакаматул луғатайин» шығармасында хәр бир тилдиң үлкен ямаса кишилигине қарамай оның өзине тән артықмаш таманлары бар, оларды басқа бир тиллерде таўып болмайды деген пикирди айтып, парсы тили даңқ шығарған тил болғанына қарамай түркий тилинде болған базы бир имканиятлар онда жоқ екенлигин баян етеди хәм дәлил сыпатында сол дәўир өзбек тилинде бар болған 99 фейил сөзди мысал келтирип, олардың парсы тилинде жоқ екенлигин атап көрсетеди.

Алишер Наўайы өзиниң «Махбубул-Кулуб» шығармасында келтирген «Көңил ғәзийнесиниң қулпы тил: ол ғәзийнениң гилти сөз бил» Жақсы сөзли адам жумсақлық пенен достына сөз айтады. Кеўилге түсиўи мүмкин болған ғам оның сөзи менен жоқ болады. Сөзде хәр қандай жақсылықтың имканы бар.

Тил-сөйлеўдиң қуралы. Сөзиң кеўлинде писпегенше тилге алма сыяқлы ҳикметли сөзлерди айтады.

Наўайыдан соң өзбек әдебиятында белгили орын ийелеген шайырлар сөз қураўдың Наўайы баслаған жолын даўам еттирди. Наўайыны өзлерине устаз деп билди.

Халық арасында ат шығарған кейинги әсирлерде қәлем тербеткен Бабур, Оғаҳий, Комил Хорезмий, Мунис, Хорезмий, Машраб, Махмуд Гулханий, Нодира, Увайсий, Мухимий, Фурхат, Аваз Утар уғлы, Фитрат Бехбудий сыяқлы классиклердиң шығармаларында әдебий тил нормалары әмелий жақтан беккемленип барды.

Орта Азияның көркем сөз тарийхында Захриддин Мухаммед Бабур айрықша орын туттады.

Дүнья алымлары «Бабурнама» шығармасын XV әсирдиң ең жақсы шығармасы деп тән алған. «Бабурнама жүдә шырайлы жазылған шығарма. Бабур өзи хәммеге түсиникли, анық етип жазыў менен бирге басқаларға да соны мәсләхәт береди. Ол баласы Хумаюнға жазған хатында биреўлерге жиберилетуғын хат автордың өзи тәрәпинен бир неше оқылып, оның анық түсиникли екенлигине, айтпақшы болған пикиринди солар арқалы дурыс жеткере алғанлығына исеним пайда еткеннен кейин ғана жиберий керек дейди.

Қарақалпақ халық аўызеки дәрәтпелеринде классик шайырлардың шығармаларында да сөйлеу әдеби, сөз қүдирети ҳаққында баҳалы пикирлер айтылған.

Жақсы сөз жан азығы,

Айтылған сөз атылған оқ,

Сөз сүйектен өтеди, таяқ еттен өтеди.

Жыллы-жыллы сөйлесең, жылан ининен шығады, қатты-қатты сөйлесең мусылман диннен шығады.

Бийдай наның болмаса, бийдай сөзиң жоқпа еди усаған даналық сөзлер халқымыздың сөз күши, сөз күдретін қаншелли дәрежеде бақалайтуғынлығынан дерек береді.

Қарақалпақ халқы сөз өнерін жүдә қәдирлеген, оны меңгеріуге, үйрениуіге талаптанған, сөз шеберлері болған шешенлерін жүдә ардақлаған халық. Ата-бабаларымыз заманында сөз шеберлері дауды шешкен. Сөзи тауып сөйлейтуғын адамлар хұрмет, иззетте болған. Бир ғана Жийренше шешен хәққындағы әңгимелердің өзи буған айқын мысал бола алады. Аўызеки әдебиятымызда дилўар қыз жеңгелери менен шешен жигит ағалаларының айтыслары, дилўар қызлар менен жигитлердің сөз жарастырыўлары, сөзге шешенлиги менен ханды жумсаған хаял хәққында әңгимелер сақланып қалған. Шайыр Т.Матмуратов өзиниң бир қосығында:

Сөзлерім сөзлериниң дөгереги,

Бабаларым не деген шебер еди деп тауып айтқан. Бабаларымызға қулақ салайық.

Суў сағасы сайдан шықса, сөз сағасы қайдан шығады деген султан сораўына шешен - суў сағасы булақ, сөз сағасы қулақ деп жуўап берген екен. Сондай-ақ суў бар жерде балық бар, сөз бар жерде халық бар. Сөздің сағасы халық султан ийем депти.

Батырдың күши тау болғаны менен сөздің күши шалқыған теңиз. Өмирде қанша патшалар өтті. Солардан не қалды. Дилўар өлди-даңқы қалды. Батыр өлди аты қалды. Алтын қаншама қәдирли болғаны менен аяқ астында жатыр. Темирди тат басады. Өмир айланып заман өзгереді. Бирақ дүньяда мәңги қалған адам жоқ.

Алтын хасыл болғаны менен арбаның арысына қойылады. Гүмисти қаншама мақтағанамыз бенен геўиштиң безеги болып жүр. Дүньяда өлмейтуғын, отқа күймейтуғын нәрсе - хасыл сөз екен. Өмир өте береді, ізде жақсы адамлардың елеси менен, даналық пенен айтылған сөздің сереси ғана қалады екен. Жақсыдан сөз, ал жаманнан жез қалады. Жезди тат басады. Ал, хасыл сөз деген өмир өткен сайын және де қулпырып, жұлдыздай жанады екен.

Шешен хеш ўақытта ханға жағынып, қарнын қампайтыў ушын дилўар болған емес. Бәлки шынлықты айтып, шерин тарқатыў ушын жасайды. Шешен халықтың көрер көзи соның ушын да ол хәмме ўақыт халықтың сөзин сөйлейди. Өзелден нәўпир ел Ноғайлы сөздің султаны еди. Бул елди қәхәрли қылыштың деми жылата алмағаны менен куў қобыздың сести жылатқан. Ерсили-қарсылы ентерилип отырған жыраў ерманы жыңғылдың шыбығының ушына еплеп байланған бир буўат ғана қылды еки тарға егеп турып еңирегенде, есик бетте отырған ересек келиншеклердің еки емшегин бирден Едилдің суўындай ийдирип жиберетуғын Нар ийдирген деген нама да бар. Сөз шеберлериниң сағасы тоқсан сөздің төркинин бир аўыз сөз бенен шешкен Соппаслы сыпыра жыраў. Соппаслы сыпыра жыраў дегенде сатырлап жаўған жаўын бирден тоқтап, сыңсыған бала жылағанын қойған. Қобыз шалса булт жаўып, көзи түскен зат көгерип сала беретуғын еди ғой дейди халық. Сөзге келгенде сойылдай салмақлы еди. Ел-журтқа аға болып, ағылып турып кеңес берди.

Қарақалпақ классик шайыры Бердақ Ғарғабай улы өз қосықларында сөйлеў әдеби хәққында бақалы пикирлер билдирген.

Ата-анаңды қәдирле,

Өлгениңше жақсы сөйле,

Мал тапсаң торқаға бөле,

Өсериңе жақсы балам (Бердақ. «Балам» қосығы).
Жақсы сөзге кулақты түр,
Жаман сөзден қашқыл балам,
Ерме хасла шуғыл сөзге,
Ғыйбат сөзден қашқыл балам.
Жаманларға сырынды айтпа,
Келген жерде сөзден қайтпа,
Жаман айтпа жақсы сөзге,
Хақ исиңне хеш бир ойланба («Ойланба» қосығы).
Өтирик сөзлер айтпаған,
Өзин-өзи уялтпаған,
Дос баласын жылатпаған,
Әдил ерлер маған керек («Маған керек»).

XIX әсирде жасаған классик шайырымыз Әжинияз Қосыбай улы да өз шығармаларында сөйлеу әдеби, сөз құдирети хаққында бахалы пикирлер айтқан.

Айтқан сөздің мағанасын билмесе,
Ол адамнан тилсиз өскен мал жақсы («Жақсы»);
Ойламай сөйлеме хаслан,
Ақыл алма халыққа қастан,
Көрсең ақылың алар шийрин сөз бенен («Қырмызы»);
Жайылмаса сөзи халыққа,
Шайыр гөне тамға мегзер («Мегзер»);
Сөздің найза сипет өтер,
Өз башыңа сөздің жетер («Бәрше бирдей болған емес»);
Яқшының бир сөзи мәнәуият тажы,
Яманның бир сөзи зәхәрден ашшы.

Халық аўызекеи дәретпелеринен де, классик шайырларымыздың шығармаларынан да сөз құдрети, сөз әдеби хаққында айтылған бундай пикирлерди көппеп келтириу мүмкин.

Әдебиятлар

1. Ахмедов А. Нотиқлик санъати. Тошкент. Ўзбекистон. 1967. 56-бет.
2. Бегматов Э. Нутқ маданияти проблемасининг пайдо бўлиши ва асосланиши. Нутқ маданиятига оид масалалар тўплами. Тошкент.Фан. 1973. 154-169-бетлер.
3. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., Высшая школа. 1980.
4. Жалилов Х. Нотиқлик санъати. Тошкент. 1976.
5. Иномхўжаев С. Нотиқлик санъати асослари. Тошкент. 1982.
6. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳороти. Т. 1984.
7. Кўнгуоров Р., Бегматов Э., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент. 1992. 21-25-бетлер.
8. Қарақалпақ нақыл-мақаллары. Нөкис. 1995.
9. Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы. Нөкис. 1977
10. Әжинияз Қосыбай улы. Нөкис. 1975.
11. Айымбетов Қ. Халық даналығы.

Қадағалау ушын сораулар

1. Шешенликтің дәслепки көринислери қай жерлерде пайда болған?
2. Дүнья халықлары тарихында сөйлеу мәденияты тарауында дәслепки теоретиклер кимлер болды?
3. Шешенликтің Қураны Кәримди пропагандалау менен байланыслы тәрептери нелерден ибарат?
4. Өткендеги қайсы алымларымыздың қандай шығармаларында сөйлеу әдеби мәселесине айрықша итибар берілген?
5. А.Наұайы шешенлик өнери, сөйлеу әдеби хаққында қандай пикирлер билдирген?
6. Бердақ шайыр сөйлеу әдеби хаққында қандай пикирлер билдирген?
7. Республикамыз өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейин шешенлик, сөйлеу мәденияты хаққында қандай жаңа көз-қараслар пайда болды?

Үшинши тема: Әдебий тил хәм әдебий норма

Жоба

1. Әдебий тил түсиниги.
2. Әдебий тил қалай пайда болды?
3. Әдебий тилдің хызмети хәм ұазыйпалары.
4. Әдебий тилди қайта ислеу дегенимиз не?
5. Тил нормасы сөйлеу мәдениятының тийкарғы түсиниги екенлиги. Норма түсиниги. Оған берилетуғын анықламалар.
6. Улыұма хәм жеке нормалар. Оларды белгилеудеги өлшемлер.
7. Әдебий тил нормалары.
8. Норма тилдің мәдениетлық дәрежесин белгилеуши тийкарғы усыл екенлиги.

Әдебий тил пайда болғанға шекем сөйлеу мәдениятына байланыслы болған талап хәм түсиниклер әдебий тил пайда болғаннан кейинги дәуирдеги яғный әдебий тил менен байланыслы болған сөйлеу мәденияты түсиниклеринен өзгешеленеди. Себеби сөйлеу мәденияты хақыйқый мәниде әдебий тил хәм оның нормалары менен байланыслы.

Биз усы жерде әдебий тил дегенимиз не? деген сорауға кеңирек тоқтаймыз. Әдебий тил хаққында гәп болғанда әдебий тил халық тилинің, миллий тилдің жоқары формасы деген тәрипке дус келемиз. Әдебий тилдің жоқарғы форма екенлиги – бул тилдің өзине тән белгилеринде, өзине тән болған өзгешелигинде көринеди. Әдебий тил халық тили тийкарында пайда болады. Әдебий тилден рәсмий мәмлекетлик тил сыпатында пайдаланыу бул тилдің жәмийетлик сиясий тараулар тили, рәсмий қатнас хәм жазыулар тили, шөлкемлер хәм хұжетлер тили, дипломатиялық қатнастар тили, радио хәм телевидение тили, ауызеки нәсийхәт хәм пропганда тили, илимий стильлер тили, көркем әдебият хәм сахна тили, билимлендириу, мәдениет тили сыяқлы көп бағдарларда рауажланыуы ушын жол ашады. Бул жағдай әдебий тилде көп ұазыйпалылықты жүзеге келтиреди. Әдебий тилдің көп қырлы хәм курамалы ұазыйпалары әдебий тилдің стильлик тармақланыуына, әдебий тил ишинде хәр қыйлы тил стильлеринің пайда болыуына алып келеди, бул әдебий тиллерге тән болған ең әхмийетли белгилерден бири.

Әдебиет тил жәмийетлик сиясий хәм илимий-мәдениет өмирдиң барлық тараўларында қатнас куралы дәрежесине көтерилди. Бул жағдай әдебиет тилди мәдениет хәм цивилизацияның пропандистине, буған тийисли түсиниклерди баянлаўшы, өзінде сақлаўшы хәм кейинги әўладларға жеткизиўши куралға айландырды. Әдебиет тилде жәмийетлик хәм мәдениет өмирдиң түрли тараўларына тийисли бай билимлер жәмлескен болады. Сондай-ақ әдебиет тил абстракт хәм конкрет ойлаўдың әмелге асыўында да хабарлаўшы ўазыйпасын атқарады. Әдебиет тилге тән белгилер әдебиет тилдиң аўызеки формасы ушын хәм тән. Себеби ҳәзирги дәўирде сөйленген аўызеки сөйлеў текстлерин өз халында жазып алыў хәм узақ дәўир сақлаўдың кең техникалық усыл хәм имканиетлары бар. Әдебиет тил ўазыйпаларының, хызметиниң кеңейиўи, онда курамалы стильлик бөлиниўдиң пайда болыўы, әдебиет тил кураллары хәм имканиетларының раўажланыўын хәм бай болыўын талап етеди. Сол себепли де әдебиет тил бай сөзлик курамға, қәлиплекен грамматик курылысқа ийелиги хәм де стильлик тармақларының раўажланғанлығы менен өзгешеленеди. Әдебиет тилде мине усы стильлер талабына қарай синонимлик кураллар, сөз вариантлары, көп мәнили сөзлер, ҳақыйқый мәнини сәўлелендириўши лексикалық бирликлер, сөз формалары пайда болады. Булардың барлығы тилге көп қырлы курамалы түсиниклер хәм пикирлерди түсиникли хәм әпиўайы баянлаў имканын береді. Әдебиет тилдиң сөзлик курамы хәм грамматикалық дүзилиси жүдә көп санлы бай кураллардың әйтеўир жыйынтығынан ғана ибарат емес. Әдебиет тилдиң сөзлик курылысы, грамматиканың дүзилиси диалектлерден өзгеше болып, белгили бир нызамлықларға бойсынады, олар қағыйдаларға сараланған, жетилискен болады.

Әдебиет тилге тән белгилер – оның нормалық сыпаты, стильлик тармақларының бөлиниўи жумсалыў дәрежесиниң кеңлиги. Белгили бир нормаға тийкарланыўға мүтәжлик, әдебиет тилдиң әҳмийетли белгилеринен бири. Әдебиет тилдиң сөз қолланыў қағыйдалары, морфологиялық хәм синтаксислик нормалары, дурыс жазыў хәм дурыс айтыў нормалары бар. Әдебиет тил нормасы тәбийғый қәлиплекен нормалар менен бир қатарда аңлы исленген нормалардан да ибарат. Бул нормалар, белгили қәделер оқыўлықларға, қолланбаларда жәмленген болады. Әдебиет тилде жазыўшы хәм сөйлеўши адам усы қағыйдалар тийкарында әдебиет тилди үйренеди, оны нормаларын өзлестиреди.

Әдебиет тилдиң нормаға ийе болыўы, бул норманың белгили қағыйдаларға салыныўы тийкарынан әдебиет тилдиң улыўма халық мүлки екенлиги менен байланыслы. Әдебиет тил өз ара қатнас куралы сыпатында өзи хызмет етип атырған миллеттиң барлық ўәкили ушын ортақ. Әдебиет тилде қабылланған белгили қәделерге салынған нормаларға барлық жайда, барлық адамлар (жазыўшы хәм сөйлеўшилер) бир түрде әмел қылынады. Себеби әдебиет тил барлық адамлар тәрәпинен миллий тилдиң үлгили хәм исленген формасы деп қабылланды хәм тән алынады. Сол ушын да әдебиет тилдиң көпшилиқ тәрәпинен қабыл етилген хәм мақуланған нормаларға, бул нормаларға тийисли қағыйдаларға тийкарланыў хәм оған бойсыныў хәммеге мәжбүрий есапланады.

Бундай улыўма миннетли нормалар хәм қағыйдалар әдебиет тилдиң сөз қолланыў хәм сөз жасалыў, гәп дүзиў, сөзлерди жазыў хәм айтыў сыяқлы барлық тараўларында да бар. Әдебиет тилде дурыс сөйлеў хәм жазыў ушын сол нормаларды хәм олар ҳаққындағы қағыйдаларды өзлестириў шәрт.

Адамлардың сөйлеу мәдениатын яғный дурыс сөйлеу хәм жазыұды талап етиу ушын сондай сөйлеу хәм жазыұға тийкар бола алатуғын куралды белгилеу лазым болды. Бул куралды әдебий тилсиз көз алдымызға келтире алмаймыз. Әдебий тил сөйлеу мәдениатының дурыс сөйлеу хәм дурыс жазыұдың өлшегиши есапланады. Әдебий тил таяр халда қәйердендур пайда болған, аспаннан түскен нәрсе емес. Ол сөйлеу мәдениатының ажыралмас бөлеги. Сол ушын да «Прага лингвистик дөгереги» деп аталған илимий мектептиң ўәкиллери болған тилшилер сөйлеу мәдениаты түсинигин тил мәдениаты, әдебий тил мәдениаты деп атайды. Олар сөйлеу мәдениаты дегенде ең дәслеп әдебий тил мәдениатын түсинеди: «Әдебий тил мәдениаты дегенде биз әдебий тилди аңлы рәуиште қайта ислеўди түсинемиз» деп атап өтеди «Прага лингвистик дөгереги» ўәкиллери.

Әдебий тилди қайта ислеўдиң қандай зәрүрлиги бар? деген сораў туўылады. Әдебий тил хәм оның нормаларының раўажланыўына аңлы түрде араласыў хәм қайта ислеу, бир жағынан әдебий тилдиң пайда болыўы ушын, екиншиден, әдебий тил нормаларының бир қәлипке түсиўи хәм беккемленіўи ушын, үшіншиден, бул нормалардың адамлар тәрәпинен тән алыныўы, күнделикли сөйлеу турмысында қолланыўы ушын зәрүр. Әдебий тилдиң қайсы тәрәплери қайта исленди деген саўал туўылады. Буған қарақалпақ әдебий тилиниң бир нешше жыллардағы раўажланыўы тарийхынан жуўап табыў мүмкин.

Қарақалпақ тилинде имла қағыйдалары исленди, имла сөзликлери дүзиліп, олар бир нешше мәртебе қайта исленди хәм толықтырылды. Қарақалпақ әдебий тилиниң нормаларының қәлиплесиўинде, толықтырылыўында 1920-1940 жылларда қәлем тербеткен шайыр хәм жазыўшылар, журналистлер, түрли илим тараўында жұмыс алып барған илимпазлар әхмийетли рол ойнады. Нәтийжеде қарақалпақ әдебий тили жетилискен миллий әдебий тил дәрежесине көтерилди, оның дурыс жазыў хәм дурыс сөйлеу ушын зәрүр болған тил кураллары жетилисип, белгили бир системаға түсти. Әдебий тилдиң мине усы жағдайы тил мәдениатын яғный мәдениятласқан тилди билдиреди. Сол ушын әдебий тил - мәдений тил деп аталады.

Әдебий яғный мәдений тилди жүзеге келтириўдеги мақсет - дурыс сөйлеу, дурыс жазыў куралларын жаратыў. Бул курал жийи пайдаланылғанда хәм жәмийет ағзаларының өз ара қатнасы ушын табыслы хызмет еткенде ғана оның хақыйқаттан да мәдений тил екенлиги тастыйықланады.

Тил мәдениаты себепли мәдений тил-әдебий тил жаратылған екен, енди бул мәдений куралда дурыс, орынлы пайдаланыў лазым деген талап ортаға қойылады. Бул талап әдебий тил ушын норма деп қабылланған тил куралларына, қағыйдаларға әмел қылған халда сөйлеу хәм жазыў менен байланыслы. Әдебий тил менен әмелий сөйлеу процеси арасындағы бул байланысты сөйлеу мәдениаты деп атау мүмкин.

Саўатлылық хәм саўатлы ямаса саўатсызлық хәм саўатсыз, дурыс имла хәм надурис имла, дурыс жазыў хәм надурис жазыў стильлик қәте, пунктуацион қәте, сөзлерди дурыс қолланыў, дурыс сөйлеу сыяқлы көп атамалар сөйлеу процеси яғный сөйлеу мәдениаты менен байланыслы түсиниклерди билдиреди.

Әдебий тил мәдениаты үш түсиникти өз ишине қамтыйды:

1. Әдебий тилди аңлы ислеу (нормаға түсириў);
2. Әдебий тилдиң исленген яғный мәденийлескен халаты;
3. Әдебий тил нормаларындағы гейпара жерлерин және де қайта ислеу хәм жетилистириў.

Жоқарыда айтылғанлардан еки нәрсениң барлығы анық болып қалады:

1. Тил мәденияты яғнай әдебий тил мәденияты. 2. Мәдений тилден дурыс пайдаланыў менен байланыслы болған сөйлеў мәденияты. Демек, сөйлеў мәденияты мәдений әдебий тилди жүзеге келтириў хәм сөйлеў процесинде бул тил нормаларына әмел қылыўдан ибарат.

Әдебий тил нормаларын илимий жақтан үйрениў оны илимий теориялық жақтан тийкарлаў хәм оның менен байланыслы болған машқалалардың шешимин табыў тил илиминиң сөйлеў мәденияты тараўының алдында турған актуаль мәселелериниң бири есапланады. Себеби норма - сөйлеў мәдениятының орайлық түсиниги. Норма тил куралларынан практикада дурыс пайдаланыў қәделериниң жыйнағы. Ал әдебий норма тилдиң лексикалық морфологиялық синтаксик элементлериниң ишинен жәмийетке хызмет етиу ушын ең қолайлы хәм дурыс деп таңлап алынған тил куралларының жыйынтығы. Әдебий тилдиң өзине тән тәреплери, оның раўажланыў нызамлықлары, ондағы тил бирликлерин сөйлеў жағдайына сәйкес келетуғын етип қолланыў имканиятлары үйренилмей турып мәдениятлы сөйлеў хәкқында сөз етип болмайды. Демек, тил бирликлерин дурыс ямаса надурыс қолланғанмызды билиў ушын белгили бир өлшемге зәрүрлик сеземиз. әне сол өлшем норма деп аталады. Тил илиминде норма түсинигине илимпазлардың берген анықламаларының айрымларын келтирип өтемиз.

В.А.Ицкович: «Норма бул сөздиң белгили пайытта, белгили орталықта объектив пайда болған мәниси, оның фонетик дүзилиси сөз жасаў хәм сөз өзгертиў қәлиплери хәм де олардың реал көринислери, синтактик бирликлер сөз бирикпелери сөз дизбеклери, гәплердиң реал көринислери».

Б.И.Головин: «Норма бул тил бирликлерин өз-ара жақсы түсиниў зәрүрлиги себепли оннан пайдаланған халық тәрепинен жаратылған тил курлысының әмелде болған белгиси, әне усы зәрүрлик тил системасының бирлигине ерисиў жолында адамларға бир вариантты мақул көриў, екинши биреўинен ўаз кеший мүмкиншилигин пайда етеди. Жәмийеттиң усындай бирликке ерисиў ушын умтылыўы менен бирге тил нормасы миллий әдебий тилди жоқары дәрежеге көтерип, беккемлеп барады».

Бундай анықламаларды көплеп келтириўимиз мүмкин. Бирақ тил илиминде нормаға берилген анықламаларды улыўмаластырып бир системаға келтирсек, норма дегенде қысқа етип айтқанымызда, тилдеги бир болған бирликлердиң хәмме ушын түсиникли болған, көпшилик тәрепинен қабыл етилген көринисин қолланыўды түсинемиз.

Норма мәселеси өзбек тилинде бир қанша үйренилген. Нормаларды үйрениў мәселесине арналған бир нешке мақалалар жәрияланады, усыныслар ислеп шығылды. Өзбек тилши илимазы Э.Бегматов өзбек тилиндеги нормаларды төмендегише үйрениўди усыныс етеди:

1. Тилдиң улыўма нормасы ямаса улыўмалық норма.
2. Тилдиң жеке нормалары.

Улыўмалық норма белгили бир тилдиң мәселен қарақалпақ тилиниң барлық көринислеринде қолланылып жүрген нормалар системасының жыйындысынан ибарат.

Арнаўлы, жеке норма - улыўмалық норманың тил (сөйлеў) көринислери формаларындағы анық көринислери. Жоқарыда берилген анықламалардан келип

шыққан халда қарақалпақ тилинің төмендегі жеке нормалары хақында сөз етиуі мүмкін.

1. Қарақалпақ әдебиі тил нормалары.
2. Қарақалпақ диалектлери хэм говорлары нормасы (Диалектлик норма).
3. Қарақалпақ тилинің сөйлеу тили нормалары.
4. Қарақалпақ тилинің социаллық топарлары яғный «социаллық диалектлер, социаллық арголар нормасы (жаргонлар, кәсиплик сөзлер, аргонның басқа түрлерине тән нормалар.

Бүгинги күнде қарақалпақ әдебиі тилинің бир қанша исленген белгили дәрежеде бир қәлипке салынған нормаларын төмендегіше көрсетиуі мүмкін.

1. Лексика-семантикалық нормалар.
Лексикалық (сөз қолланыуы) нормасы.
2. Орфоэпиялық норма.
3. Акцентолологиялық (сөз хэм сөз формаларында пәттің дурыс қойылыуы) нормалар.
4. Фонетикалық норма.
5. Грамматикалық (морфологиялық хэм синтаксислик) нормалар.
6. Сөз жасалыуы нормалары.
7. Орфографиялық норма.
8. Графикалық (жазыуы) норма.
9. Пунктуациялық норма.
10. Стиллик норма.

Көринип турғанындай әдебиі тилдің өмир сүриуі ушын норманың болыуы шәрт. Жоқарыда атап өтилген нормалар әдебиі тилдің барлық тәреплерин өз ишине қамтыйды. Сөйлеуши ямаса жазыушы сөйлеу жағдайына байланыслы халда норманың анау яки мынау түрине тән болған талаптарын сақлауы шәрт.

Адам өзинің сөйлеу процесінде норма шегараларынан шыкса, нормалардан шетлеуі яғный норманың бузылыуы жүзеге келеди.

Белгиленген нормалар талаптарына әмел қылынса, әдебиі тил талаптарына әмел қылынған есапланады. Нормалар әдебиі тилди хәр қыйлы бузылыулардан сақлайды оның тазалығын сақлап, қадағалап турады. Сол ушын нормасыз әдебиі тил болмайды. Бундай, әдебиі тилдің рауажланыуы, жетилисиуі хақында сөз етиуі де мүмкін емес. Демек нормаға салынғанлық - әдебиі тилдің тийкары есапланады.

Енди қарақалпақ әдебиі тили нормаларының түрлерин көрип өтемиз.

Фонетикалық норма. Фонетикалық норма қарақалпақ тилинің әмелдегі әлипбе системасы жаңа әлипбеге өтиуі машқалалары хэм сол машқалаларды жоқ етиуі, шешиуі менен байланыслы. Хәзирги кирилл жазыуындағы қарақалпақ әлипбесінде 10 дауыслы, 26 дауыссыз, 3 бирикпели дауыслы хәриптиң қолланылыуы, латын жазыуындағы қарақалпақ әлипбесінде 9 дауыслы 23 дауыссыз, соның ишинде 31 хәрип 1 хәриптер бирикпеси норма есапланады.

Кирилл әлипбеси латын әлипбеси тийкарындағы қарақалпақ жазыуына толық өткенимизге шекем хәрекет етеди.

Хәзирги күнде жаңа латын әлипбесине өтиуі менен байланыслы болған машқалалар жүзеге келип атыр. Оларды тәртиплестириуі мәселелери күн тәртибинде турыпты. Бул әлбетте оқыу хэм оқытыудың түрли басқышларында жаңа әлипбеге

эмел қылыу, оны үйрениу менен байланыслы болған сабақлық хэм қолланбалар дөретиу, пән техника тарауларында, ис жүргизиуде бул эллипеге өтиу мәселелери.

Орфографиялық (имла) норма. Орфографиялық норма жоқарыда сөз еткен фонетикалық норманың дауамы есапланады. Фонетикалық норма тилдеги сеслер менен байланыслы тәреплерге эмел қылса, орфографиялық нормада тилде көпшилик тәрепинен саналы түрде қабыл етилген, өзине тән имла қәделерине ийе болған норма түсиниледи. Тилдеги дауыслы хэм дауыссыз сеслер имласы, түбир хэм қосымталар, қоспа, жуп қысқарған сөзлер имласы, бууынға бөлиу, бас хәриплерди жазыуда имла нормаларына эмел қылынады.

Хәзирги қарақалпақ тил илими алдында оқыу хэм оқытыуда, ис жүргизиуде жаңа эллипеге байланыслы нормаларды, соның ишинде орфографиялық норманы үйретиу мәселеси турыпты, соның ушын бул машқалаларды шешиуге қаратылған бир қатар илажлар эмелге асырылмақта.

Орфоэпиялық норма. Жазбада имла қәделерине эмел қылынса ауызеки сөйлеуде әдебий тилдиң орфоэпиялық қәделерин сақлау талап етиледи. Бул ҳаққында сөз болғанда имла қәделериниң орфоэпиялық қәделерге қарағанда жақсы өзлестирилгенлиги сезиледи. Сөзлердиң айтылыу нормасына көпшилик ўақытта дыққат аударылмайды. Бул сөйлеу мәдениатына кери тәсир етеди. Булардан қутылыу ушын диалектлик тәсирлерди жоқ етиу, жаслар хэм кексе адамлар сөзиндеги өзгешеликлерге шек қойыу, жазба тил тәсиринде жүзеге келген жасалмалылықтан қашыу, басқа тиллерден келип кирген хэм кирип атырған сөз хэм ибараларды қолланыуда итибарлы болыу талап етиледи. Буннан басқа да орфоэпиялық нормалар ҳаққында оқытыудың түрли басқышларында белгили дәрежеде түсиник берилген ҳалда кең халық массасына арналған қолланбалар жаратыу керек. Бул мәселеге де айрықша әҳмийет берилиу керек.

Акцентологиялық норма. Бул пәтти сөз хэм гәплерде дурыс қолланыу нормасы. Айырым сөзлерде пәтти дурыс қоймау сөз мәнисине тәсир етиуи мүмкин.

Пунктуациялық норма. Иркилис белгилерин дурыс қойыу нормасы. Пунктуция – жазыудың шәртли белгилериниң бири. Жазыуда имла (орфография) қандай хызмет атқарса иркилис белгилери де сауатлы, мәдениятлы жазыуды тәмийинлеу ушын үлкен хызмет атқарады.

Пунктуация термини (латынның *punctum* – ноқат) тил илиминде еки түрли мәниге ийе. Бириншиден, иркилис белгилериниң жыйынтығы, иркилис белгилери тууралы қағйдалар жыйнағы деген уғымды билдирсе, екиншиден, ол жазба тилде иркилис белгилериниң практикалық қолланылыуын хэм олардың системасын үйретеди. Иркилис белгилери де жазба тилдиң графикалық таңбасы, ол тилдиң жазба түрин сөйлеу хэм жазыуда мәнилик жақтан дурыс оқыу хэм түсиниу ушын ең зәрүрли қурал болып есапланады.

Грамматикалық норма. Қарақалпақ тил илиминде грамматикалық норма жақсы ислеген десек қәте болмайды. Усы күнге шекем жазылған сабақлық, оқыу қолланбаларында сөйлеудиң ауызеки хэм жазба формаларында бул норма талаптары хэмме ўақытта да сақлана бермейди. Бул жағдай радио еситтириулеринде, телевидение көрсетиулеринде де байқалады. әсиресе сеплик формаларын дурыс қолланбау жағдайлары көп ушырасады. Айырым ўақытларда диалекттеги вариантларды қоланыуға хәрекет сезиледи. Тилдиң қай дәрежеде нормаға түскенлиги оның грамматикасынан, грамматикалық нормалардан мәлим болады. Грамматикалық

нормаға әмел қылыуы үшін сол тилдің грамматикалық қағыйдаларын, гәп дүзиуі, сөз хәм қосымталар арасындағы қатнас, баслауыш пенен баянлауыштың келисиуі, екінши дәрежели ағзалардың бас ағзаларға байланысуы жолларын, сөзлердің орын тәртинби жақсы билип алыуы керек. Егер сөйлеу процесинде әне усылар басашылыққа алынбаса сөйлеу грамматикалық жақтан бузылады, түсинбеушилик жүзеге келеди.

Лексика-семантикалық норма. Сөйлеуши ямаса жазыушы өз пикирин тилдің аўызеки хәм жазба формасы арқалы тыңлаушы ямаса оқыушысына жеткизер екен, тилде бар болған бирликлердің кереклисин таңлап қолланыуы имканиятына ийе болады. әне усы имканиятлардың барлығы тилде лексикалық норманы белгилеп бередиди.

Егер өз-ара қарым-қатнас процессинде сөзлер орынсыз қолланылса, тил жарлылығы жүзеге келеди.

Лексикалық нормада сөз таңлауда олардың мәни хәм стильлик баҳасын есапқа алмау, диалектлик сөзлерди қолланыудағы итибарсызлық, пароним сөзлердің мәнисин түсинбей қолланыуы, орынсыз аўдармалар, сөзбе-сөз аўдарыулар үлкен зыян тийгизеди.

Тилдеги сөзлер бир ямаса бир неше мәниде болыуы мүмкин. Олардың қайсы бирин қолланыуы, өзгерип туратуғын сөйлеу барысы үшін қайсы мәниниң сәйкеслигин анықлауда мәнилик нормаға сүйениледиди. Бунда тилдеги түсиндирме, бир неше тилли, атамалар сөзликлериниң әхмийети үлкен. Солай етип лексикалық норма дегенимиз белгили бир тилдің сөз қолланыуы нормасы.

Стилистикалық норма. Қарақалпақ тилиниң стиллик нормасын белгилеу тил илиминиң әхмийетли ўазыйпаларының бири. Тилдеги сөзлерди орынсыз қолланыуы стильлик қәтелердің келип шығыуына тийкар жаратады. Тил бирликлерин қолланыуда мақсетке муўапықлық стильлик норма мәселесинде баслы өлшем есапланады. Стильлик норманы белгилеуде қолланылып атырған тил бирлигиниң улыуа халық тәрeпинен мақуланғанлығы, оның көпшилик тәрeпинен сол формада қолланылыуы қабыл етилген болыуы кереклиги хәм де талқыланып атырған тил бирлиги хаққында бир қарарға келиуде оның текстке сәйкеслиги есапқа алынады. Сөйлеудің аўызеки формасында бул бирликлердің орынсыз, тәкирар пайдаланылыуы, сөз қолланыудағы анықлықтың жетиспеуи хәр қыйлы стильлик қәтелерди келтирип шығарады.

Тилде синонимлерди орынсыз қолланыуы, тилде бар болған функциональ стильлерге тән тил бирликлерин орынсыз қолланыуы сыяқлы жағдайлар стильлик норманың бузылыуына алып келеди.

Жуўмақлап айтқанда адам өз пикирлерин баянлағанда хәр қандай жағдайда да әдебий тил нормаларын сақлауы лазым. Норма тилдің мәденийлик дәрежесин белгилеуши тийкарғы курал екенлигин умытпауымыз керек. Сонда ғана биз өз сөзимиздің көркем, тәсирли грамматикалық жақтан дурыс куралыуын тәмийинлей аламыз.

Әдебиятлар

1. Кўнғуров Р., Бегматов Ә., Тожиев Е. Нутқ маданияты ва услубият асослари. Тошкент. 1992. 25-30-бетлер.
2. Қудратов Т. Нутқ маданияты асослари. Тошкент. 1993. 17-18-бетлер.

3. Абдурахманов Г.А. Ўзбек адабий тилининг стилистик нормалари. «Нутқ маданиятига оид масалалар» туплами, Тошкент: Фан, 1973. 51-55-бетлер.
4. Бегматов Э. Маматов А. Адабий норма назарияси. Тошкент, 1998. 2-қисм.
5. Бегматов Э. Маматов А. Адабий норма назарияси. (Адабий норманинг типлари) Тошкент, 2000. 3-қисм.
6. Дәўлетов М. Ҳазирги қарақалпақ тилиниң пунктуациясы. Нөкис, 1998.
7. Рахматуллаев Ш. Нутқимиз курки. Тошкент: Фан, 1970. 59-бет.
8. Шоабдурахманов Ш. Ўзбек адабий тилининг лексик нормалари. «Нутқ маданиятига оид масалалар» туплами. Тошкент: Фан, 1973. 47-51-бетлер.
9. Шомаксудов А. Ўзбек тили стилистикаси. I қисм. Тошкент: ТошДУ, 1974. 71-81-бетлер.
10. Шомаксудов А., Расулов И., Кўнгулов Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 36-42-бетлер.
11. Рәбиға Сыздық. Тилдик норма және оның қалыптаныуы. (Кодификациясы) «Елорда», Астана, 2001.

Қадағалау үшін сораулар

1. Әдебий тил деген не?
2. Әдебий тил қалай пайда болды?
3. Әдебий тилдің хызметі неден ибарат?
4. Әдебий тилдің улыма халықлық тилден өзгешелигі неде?
5. Әдебий тилди қайта ислеу деген не?
6. Не үшін норма сөйлеу мәдениаты теориясының орайлық негизи есапланады?
7. Норманы белгилеудеги тийкаргы өлшем не хэм нормаға қандай анықламалар берилген?
8. Қарақалпақ әдебий тили нормасының қандай көринислерин билесиз хэм олардың парқын қалай түсинесиз?
9. Стыльлик норманы белгилеуде қандай жағдайлар есапқа алынады?

Төртинши тема: Қарақалпақ тилиниң функциональлық стильлери
хэм сөйлеу мәдениаты (2 саат)

Жоба

1. Стыль сөзиниң мәнисі хэм оған хәр қыйлы көз-қараслар.
2. Қарақалпақ тил билиминде функциональ стильлердиң классификациясы.
3. Сөйлеу стили хэм оның өзине тән өзгешеликleri.
4. Рәсмий ис қағазлары стили, илимий стиль, публицистикалық стиль хэм көркем әдебий стильлердиң әдебий тил шеңберинде тутқан орны.
5. Функциональ стильлер қарақалпақ тилиниң әмелдеги имканиятлары хэм раўажланыу дәрежесин көрсетиуши әхмийетли лингвистикалық усыл екенлиги.

Адамлардың тил бирликлеринен яғный фонетикалық, грамматикалық, лексикалық хэм фразеологиялық қураллардан пайдаланыуда мудамы өзине тән өзгешелигі болып бул нәрсе сөйлеушиниң өзине тән стилин келтирип шығарады. Сол үшін да стиль - бул инсан деген афоризм белгили дәрежеде хакыйқатқа жақын.

Стиль атамасы жүдә әйем заманлардан бери бар хәм ол хәр қыйлы тараўларда түрлише түсиниледи. Тийкарынан стиль грек сөзинен алынған болып жазыу ушын колланатуғын ушы өткирленген таяқшаны билдирген. Әйемги римлилер, грециялылар стильге адамларды исендириу өнери деп қараған. Хиндлер оны сөзди безеу қуралы деп билген болса, араблар бул сөз бенен өзлериниң диний түсиник хәм қағыйдаларына туўра келетуғын кийимлеринде стиль деп атаған. Стиль сөзиниң филологиялық термин сыпатында жумсалыуы кейинги әсирлерде пайда болған.

Академик В.В.Виноградов тил стилин хәр әдебиат ямаса жазыу жанрына, хәр қандай турмыс сферасына, белгили бир социаллық ситуацияға сәйкес семантикалық жақтан қабылланған, экспрессивлик тил қуралларының системасы сыпатында қарайды.

А.Н.Гвоздев улыўма халық тили системасында айырым шақапшаларының да пайда болатуғынын, олардың улыўма тил қураллары менен бирге өзине тән, сол тараўда актив қолланылатуғын бирликлерине ийе екенлигин көрсетип, бундай улыўма халықлық тилдиң тармақларын тил стили деп атайды. А.И.Ефимов стиль - бул тил қуралларының қолланыуы ызымлықлары, жәмлесийу характери, өзгеше составы арқалы ажыралатуғын тилдиң тарийхый дәўирлер даўамында дөреген тармақлары деп көрстеди. Қарақалпақ тилинде стильлер хәм стилистика мәселелери профессор Е.Бердимуратовтың мийнетлеринде арнаўлы түрде сөз етилди. Ол өз изертлеулеринде стильге анықлама береди, қарақалпақ тилиндеги функциональ стильлердиң түрлери, олардың раўажланыуы жоллары хәм тилимиздиң лексикасын байытыудағы орнын көрсетти.

Е.Бердимуратов - стиль бул ҳақыйқатында да тилдиң тарийхый раўажланыуының барысында турмыс тараўларына, тил арқалы қатнастың түрли формаларына конкрет ситуацияға байланыслы лексика-семантикалық, грамматикалық хәм т.б. бойынша сол тараўға функциональлық бейимлиги менен қәлиплескен тил қуралларының системасы сыпатында көринеди-дейди.

Тил адамлардың турмыс хызметине байланыслы хәр қыйлы функцияларды атқарады. Тилдиң ең әҳмийетли жәмийетлик функциялары мыналардан ибарат: 1. Сөйлесийу, 2. Хабарлау, 3. Тәсир етийу. Усындай функцияларды атқарыу ушын тарийхый раўажланыуда тилдиң айырым бөлшеклери сыпатында олардың өзине тән болған айрықша лексика-фразеологиялық, гейпара морфологиялық қураллары қәлиплеседи. Тилдеги бундай бөлшеклер тилдиң функциональ стильлери деп аталады.

Көрсетилип өтилген үш функцияға сәйкес тилде мынадай стильлер бөлинип шығады: сөйлеу стили илимий хәм рәсмий ислер стили, публицистикалық хәм көркем әдебиат стили. Тилдиң бул функциялары көпшилик ўақытта бир-бири менен қатнаста болады, мәселен, публицистикалық стильде тәсир етийу функциясы менен бирге хабарлау функциясы да көрнип турады. Сонлықтан да көрсетилген стильлерди өз алдына пүткіллей бөлекленген система деп қарамай, оларды өз ара тығыз қатнаста, бир-бирине өтип туратуғын тил қубылысы деп қарау керек. Олардың ажыратылыуы тек шәртли түрде ғана болады. Қолланыуы типине қарай функциональлық стильлер еки топарға бөлинеди:

1. Биринши топарға илимий, публицистикалық хәм рәсмий ислер стильлери киреди. Олар монолог түринде қолланылады.

2. Екинши топарға диалог характериндеги стильлер киреди. Демек, биринши топар - бул китабый стиль болады да, екинши топар сөйлеу стильи болады. Ал көркем әдебиат стильи өз алдына бөлек турады, себеби ол өзиниң өзгешеликлерине байланыслы бул топарлардың тек биреуине ғана кирмейди.

Функциональ стильлердиң китабый хәм сөйлеу типлерин сөйлеудиң формалары болған - жазба хәм аўызеки тил менен шатастырыўға болмайды. Олар бир-бирине қанша жақын болғаны менен хеш ўақытта өз-ара тең емес. Мәселен, илимий темаға байланыслы исленген лекция китабый стильге жатады, бирақ ол белгили бир аудитория алдына аўыз еки формада айтылады. Сондай-ақ, биреудиң екинши биреуге жазған хаты жазба формасында болса да, сөйлеу тилине тән болған өзгешеликлерди өз ишине алады. Солай етип тилдеги функциональ стильлер төмендегише классификацияланады.

1. Китабый стильлер

1. Илимий стиль.

2. Рәсмий ислер стили.

3. Публицистикалық стиль.

4. Көркем әдебиат стили.

2. Сөйлеу стили

Айырым изертлеушилер тәрәпинен көрсетилип жүрген салтанатлы стиль, сатиралық стиль хәм т.б. түсиниклер тек тил қуралларының эмоционаллық хәм экспрессивлик белгилериниң көриниси болып есапланады.

1. Илимий стиль. Илимий стиль әдебий тилдеги китабый стильлердиң қатарына жатады. Ондағы баянлау монолог түринде, логикалық жақтан дәлилли ойланып дүзилген гәшлерден қуралып, бул стиль әдебий тил нормаларына сәйкес болған тил қуралларынан пайдаланады. Илимий стиль, әлбетте, илимниң раўажланыўы, оның жаңа тараўларының пайда болыўы менен байланыслы. Бул стильдиң тийкарғы мақсети - логикалық информацияны хабарлау, оның хәқыйқый екенлигин дәлиллеу болып есапланады. Сонлықтан да оның лексикасында хәм грамматикасында өзине тән болған өзгешеликleri болады.

Лексикалық өзгешеликleri: Илимий стильдиң лексикасында илимниң хәр бир тараўының өзине тийисли терминleri қолланылады. Бундай терминлер туўра мәнисинде қолланылатуғын бир мәнили сөзлер болып, аўыспалы мәниде пайдаланылмайды. Мысалы, ой, тербелис, қозғалыс, жақтылық, тийинди, теңleme, жер баўырлаушылар, кесинди, шеңбер хәм т.б. Қарақалпақ тилиндеги көпшилик терминлер орыс тилиндеги терминлерди калькалау нәтийжесинде пайда болған. Соның менен бирге көпшилик терминлер интернациональ сөзлер болып есапланады: конструкция, атом, синус, трапеция, грамматика, индукция хәм т.б. Илимий мийнетлерде бундай терминлер жийи-жийи қайталанып келе береді. Әсиресе берилгени, демек, есапланады, дәлиллеу, аталады усаған сөзлер көбирек ушырасады. Демек, бизиң қарап отырған мүйешлеримиз 60 хәм 120 ға тең.

Морфологиялық өзгешеликleri: 1. Илимий стильде атлықлар көбинесе бирлик санда қолланылады: атлық, үшмүйешлик, баслауыш, санлық. Мысалы, Еркин халында фосфор бир неше аллотропиялық түр өзгерисин дүзеди. Санлық өзиниң форма жасаушы спецификалық аффикслерине ийе. 2. Фейилдиң бетлик формаларынан көбинесе бирлик сан III бет формасы (аталады, табылады, айтылады, есапланады, ғәрезли болады, көрсетеди). Көплик сан I бет формалары қолланылады: есаплаймыз,

ийе боламыз, айтамыз, көреміз, байқаймыз. 3. Илимий стильде фейиллер хәзиргикелер мэхәл формасында қолланылады. Мысалы, Ол а туұрысына перпендикуляр болады хәм а туұрысын базы бир В точкасында кесип өтеди. Қатты денелер тек өзиниң көлемин сақлап ғана қоймастан, формасын да сақлайды. Металлардың оксидлери онда ерийди, ал металл еримейди.

Синтаксислик өзгешеликлери: 1. Илимий стильде кирис ағзалы гәплер кеңирек қолланылады. Айтайық, А точкасынан А туұрысына еки перпендикуляр түсириўге болады дейик. Әлбетте, системаны жыллылықты хеш өткизбейтуғын қабық пенен қоршаў мүмкин емес. Демек, қаралып отырған функцияның О точкасында туұындысы да болмайды. Бул болжаў, хәқыйқаттан да, дурыс. 2. Хәр қыйлы фейиллик топламлар хәм қоспа гәплер көплеп ушрасады. Егер үшмүйешликте еки мүйеш тең болса, ол тең қапталлы үшмүйешлик болады. Азот жетеспесе, өсимликтң өсиўи иркиледи, дәслепп жапырақлар солғын жасыл реңге енеди, оннан кейин сарғаяды хәм фотосинтез процесси тоқтайды. Турақлы токтың күши еки өткизгиште де бирдей болады, себеби турақлы ток жағдайында өткизгишлерде электр заряды топланбайды. Илимий стильдиң соңғы ўақытлары илимий-көпшилик стиль деген кишкене түри өз алдына бөлинип шықты. Илимий көпшилик әдебият кең халық массасы ушын жазылады. Сонлықтан да бул стильде онша түсиниксиз терминлери болмайды. Бул жағынан ол публицистикалық хәм көркем әдебият стилине бир қанша жақын турады.

2. Рәсмий ислер стили. Рәсмий ислер стили жүдә турақлы, өзиниң белгили жанры, лексикасы, фразеологиясы хәм синтаксислик топламларына ийе, бул стильде белгили бир штамп (өзгермейтуғын сөз хәм топламлар) көбирек қолланылады. Рәсмий ислер стили қурамына: арза, справка, дағаз, тил хат, исеним қағаз, есап, акт, доклад, протокол, шәртнама, характеристика, буйрық, автобиография, шақырыў хат хәм т.б. киреди.

Рәсмий стильде айтылажақ пикир конкрет, анық хәм түсиникли болыўы керек, себеби бул стильде хәр қыйлы хұжжетлер жазылады. Бундай хұжжетлердиң мазмуны анық болып, олар әдебий тилде қәлиплескен бир формада алып барылады, сонлықтан да рәсмий ислер стилиниң өзине тән лексикалық хәм грамматикалық өзгешеликлери болады.

Лексикалық өзгешеликлери: 1. Рәсмий ислер стили өзиниң арнаўлы терминологиясына ийе. Бундағы терминлер илимий стильдеги терминлердей абстракт характерде емес, ал әмелий әхмийети бар болғанлықтан бир қанша конкрет болып келеди: инструкция, қатнас қағаз, телефонограмма, буйрық, справка, акт, протокол, күн тәртиби, қарар, тыңланды, мақуллаў, сораныў, мәлим етиў хәм т.б. 2. Лексика-фразеологиялық хәм грамматикалық жақтан белгили бир формада қәлиплескен стандарт бирликлер (штамплар) көплеп пайдаланылады: тыңлап хәм талқылап, есаплы дәўир ишинде, буйрығына муўапық, төмендеги қол қойыўшылар, еске ала отырып, рұхсат етиўди соранаман, сөгис жәриялаў, қарар қабыл етиў. 3. Хәр қыйлы қысқарған атлықлар көплеп ушырасады: госплан, зпт, рай-ПО, зам, тчк, зав хәм т.б. Морфологиялық өзгешеликлер: 1. Атаўыш фейил формалары, хәр қыйлы қарарларда –сын//–син аффиксли буйрық мейил формалары жийи қолланылады. Күн тәртибинде: мекемениң жыллық есабын тыңлаў. Есап қанаатландырыларлық деп табылсын. 2. Хұжжетлерде эмоциональлық хәм экспрессивлик мәни аңлатыў зәрүрлиги

болмағанлықтан рәсмий ислер стилинде келбетликлер хәм рәуишлер көркемлеу куралы сыпатында қолланылмайды.

Синтаксислик өзгешеликлер: 1. Гәплер ықшамлы, түсиникли болып, ондағы сөзлер туўра орын тәртибинде жайласады. Мысалы, Справка жұмыс ислеу орнына көрсетиу ушын берилди. 2. Гейде гәплер үлкен болып, олар бир неше биргелкили ағзалардан (пунктлерден, статьялардан) турады.

Солай етип, рәсмий ислер стили адамлар арасындағы рәсмий қатнасықларды билдириу ушын хызмет етеди. Ол хәммеге бирдей ортақ болып қәлиплескен конструкцияларға ийе, сонлықтан да бул стиль басқа стильлерден аңсат ажыралып турады. Рәсмий ислер стилинде хәр қыйлы хұжжеттлер дүзиледи. Хәр бир хұжжеттти дүзиудиң өзінше режелери, талаплары болады. Егер хұжжет соларға сәйкес дүзилмесе, өзиниң хұжжетлик кунын, баҳасын жойтады. Ис қағазларының айырым формалары мектеплерде де үйретиледи. Рәсмий ислер стилине хәр қыйлы канцеляризмлерде киреди. Олар жазба тилде орынлы қолланылыуы керек, ал аўызеки сөйлеу тили ушын олар улыуа характерли емес.

Рәсмий ислер стилине тән сөзлер гейде юморлық хәм сатиралық шығармаларда қахарманларға сыпатлама бериу ушын қолланылады. Мысалы, Мине, мен мына қарарға қол қойдым. Тыңла, декабрь айында кәрханамыз хызметкерлери туўылған күн юбилейин белгилемесин. Той-мерекеге бармасын, хеш ким үйленбесин де, турмысқа да шықпасын. Бир адам да аўырмасын, өлмесин (О.Әбдирахманов). Мысалда қарар менен қадаған етиуге болмайтуғын хәрекетлерди рәсмий стиль менен бериу арқалы жазыушы комик образ жасай алған.

3. Публицистикалық стиль. Публицистикалық стиль ямаса сиясий-идеологиялық стиль жәмийеттеги сиясий-идеологиялық қатнастарды билдириу ушын хызмет етеди. Соның ушын ол газеталарда, сиясий-жәмийетлик журналлар, радио хәм телевидениеде пайдаланылады. Ол тыңлаушыларға белгили бир информация бериу хәм сол арқалы оларға тәсир етиу ушын қолланылады.

Публицистикалық стиль жазба хәм аўызеки формаларда да қолланыла береді. Мысалы, сиясий комментаторлардың, ораторлардың, адвокатлардың, пропагандистлер менен агитаторлардың шығып сөйлеулері аўызша формада болады, бирақ олар әдебий тилдиң нормаларынан пайдаланады.

Публицистикалық стиль: 1. Газета-публицистикалық стиль (газета тили), 2. Агитациялық стиль (шақырықлар, лозунглер, прокламациялар), 3. Рәсмий сиясий-идеологиялық стиль (хүкимет қарарлары хәм т.б.) түрлерине бөлинеди.

Газета-публицистикалық стилине газетаның бас мақалалары, информация, репортаж, халықаралық аўхал, спорт жаңалықлары, фельетонлар киреди. Олар көбинесе агитациялық, пропагандалық характерге ийе болады. Бул стильдиң өзине тән стандарт бирликлери - хәр қыйлы конструкциялары болды: жоқары исеним, салмақлы үлес, қызғын жууап, мийнет вахтасы хәм т.б.

Публицистикалық стильдиң лексикасында сиясий-жәмийетлик лексика үлкен орын ийелейди: жәмийет, Ана-Ұатан, диктатура, конституция, новатор, салқын урыс, мийнет алдыңғылары, зүрәет, қайта қуруу, жеделлестириу хәм т.б. Айырым сөзлер белгили ўақытларда публицистикалық стильде қолланылып, кейнинен шығып қалыуы да мүмкин: шам-шырақ, атыз мәлийкасы, стахановшы хәм т.б.

Морфологиялық жақтан алып қарағанда, публицистикалық стильде абстракт атлықлар (нәтийжелилик, садықлық, келисим, жууапкершилик хәм т.б.) фәйилдиң

хәзирги мэхәл формалары жийи қолланылады. Мысалы, соның менен қатар шийки затты үнемлеуде де үлкен табысларға жетисип киятырмыз. Бул мәкемемиз ушын қолға киргизилген үлкен табыс. Мине буның жемисин көрип тұрсыз. Көп кемшиликлерге жол қойылды. Қолда бар мүмкиншиликлерден пайдаланайық.

Публицистикалық стильде қоспаланған гәплер (биргеликли ағзалар, қаратпа сөзлер, кирис сөзлер, топламлар) кең қолланылады. Мысалы, мийнет мәселелерин шешиуде мийнет коллективлериниң ўәкиллигин әдеўир дәрежеде кенейтиў, профсоюзлардың активлигин арттырыў, мийнеткешлер хуқықларының гарантиясын күшейтиў, сондай-ақ мийнет тәртибин буннан былай беккемлеў, хўжданлы хәм жоқары өнимли мийнетти хошаметлеў ушын зәрүрли жағдайлар дүзиў белгиленип отыр. Сондай-ақ, бул стильде эмоциональлық хәм экспрессивлик мәнидеги сөзлер де пайдаланыла береді. Мысалы, суўдың да сораўы бар. Исенимди хәм өз-ара түсиниўди беккемлейик.

4. Көркем әдебият стили. Көркем әдебият стили ямаса көркем әдебият тили басқа стильлерге салыстырғанда айрықша орын ийелейди.

Көпшилик илимпазлар (Р.А.Будагов, А.Н.Гвоздев, А.И.Ефимов, Д.Э.Розенталь, Е.Бердимуратов хәм т.б.) бул стильди функциональ стиллери қатарына киргизеди хәм оны тилдиң жәмийеттеги социальлық тәсир етиў функциясының бир формасы деп қарайды.

Айырым изертлеўшилер көркем әдебият стилинде тилдеги барлық қураллардың да пайдаланыла беретўғынын есапқа алып, оны өз алдына бөлек стиль деп есаплайды.

Хақыйқатында да, көркем шығарманың тили әдебий тилге салыстырғанда бир қанша кеңирек болады, себеби көркем шығармада әдебий тилдиң нормасына сәйкес сөз хәм формалар менен бирге диалектизмлер, профессионализмлер, терминлер хәм жаргонлар да пайдаланыла береді, яғный көркем әдебият стили улыўма миллий тилди өз ишине қамтыйды.

Көркем әдебият стилинде тилдиң коммуникативлик хәм эстетикалық функциялары биригип келеди, өйткени көркем шығарма оқыўшыға қандай да бир информация бериўи арқалы оған эстетикалық жақтан да күшли тәсир етеди, яғный жазыўшы өз шығармасы арқалы бизди қоршаған дүньяны образлы хәм көркем етип көрсетеди, оған өзиниң көз-қарасын билдиреди. Усы мақсетте көркем шығармаларда эмоциональлық, экспрессивлик, лиризм хәм хәр түрли көркемлеў қураллары (троплар, стилистикалық фигуралар) кең қолланылады.

Көркем әдебият стилинде жазыўшының сөз таңлаўында тилдиң барлық стильлери де (китабый хәм сөйлеў стильлери) пайдаланыла береді хәм оларды пайдаланыў шығармадағы ўақыяға, оның персонажларының характеристикасына, тилине байланыслы болады. Сонлықтан да хәр бир көркем шығармада жазыўшының индивидуальлығы, жекке стили, оның көзқараслары, образ жасаў уқыплығы көринеди. Айырым жазыўшылар өзиниң шеберлиги менен миллий әдебий тилдиң раўажланыўында из қалдырып, оған өз тәсирин тийгизе алады.

Көркем шығарманың тили еки түрге бөлинеди: прозалық хәм поэзиялық. Ал драмалық шығармаларда көбинесе сөйлеў тилиниң элементлери пайдаланылады.

Прозалық шығармалар өз ишине китабый хәм сөйлеў тилиниң элементлерин қамтыйды.

Поэтикалық шығармалардың тили улыўма халықлық тилдиң нызамлықтарына сәйкес болса да, өзиниң спецификалық өзгешеликлерине ийе болады. Бундай

шығармаларда ритмика (дауыссыз хәм дауыссыз бууынлар), аллитрация, ассонанс, рифма тийкарғы орынды тутады, себеби олардың көркемлиги усы кураллар арқалы жасалады. Сондай-ақ, поэтикалық шығармалардағы интонация, сеслик символизм (бири-бирине жақын сеслердиң образлылығы), музыкалылық үлкен әхмийетке ийе.

5. Сөйлеу стили. Сөйлеу стили адамлардың пикир алысыуында, сөйлесиуинде пайдаланылады. Сонлықтан да сөйлесиу ең кеминде еки адам арасында диалог формасында болып, оған солардың екеуи де қатнасады.

Сөйлеу стилинде, басқа стильлердегидей, бурыннан қәлиплескен нормалар болмайды. Сөйлесиуге қатнасыушылар улыуа халықлық тилден өзлериниң қәлеуи, таңлауы бойынша пайдалана береді. Хәр қандай сөйлесиу белгили бир жағдайға, ситуацияға байланыслы болып келеди. Сөйлеу стилиниң еки түрин ажыратыуға болады:

1. Радио, телевидениеде диктор, репортер, комментаторлардың, жыйналыслардағы докладшылардың сөйлеуи. Бундай сөйлеу жазба әдебий тилге тийкарланып, оның нормаларын сақлайды;

2. Қәдимги өз ара сөйлесиу. Бундай сөйлесиу бир қанша өзгешеликлерге ийе болады.

Сөйлеу стилиниң фонетика - интонациялық өзгешеликлер. Сөйлеу стилинде сөзлердиң айтылыуы, сөйлеу интонациясы үлкен хызмет атқарады. Сөйлеу процессинде: а) сөздеги айырым сөзлер орын алмасып қолланыла береді, яғный дублет сөзлер (вариантлар) ажыратылмайды: беш-бес, жаман-яман, жарпақ-жапырақ, торпақ-топырақ, айланыу-айналыу; б) айрым сеслер түсип қалады: әкепти (алып келипти), келипек (келип едик).

Сөйлеу стилиниң лексика-фразеологиялық өзгешеликлер: 1. Турмыста актив қолланытатуғын сөзлер көбирек пайдаланылады: сен, биз, кел, кет, адам, көше, хауа, шық, тыр, бала, жұмыс, кеш, ерте хәм т.б. 2. Көпшилик сөзлер экспрессивлик мәниге ийе болады. Мысалы, қурттайыңнан үйренген талабың менен қалай хошласаң? (С.Жумағулов).

Жазғанда да өзим қатырып жазар едим (О.Әбдирахманов). Кулласы, дәкенди биреу сыйлап, биреу қорқып дегендей, хұрметлейди. Аманлық болса, ол жарын питкерип, елге нәхән болып қайтады (О.Әбдирахманов).

3. Эвфемизмлер көбирек қолланылады: көзли болыу, жаман ауырыу, жас босаныу. Мысалы, барагөр ағасы, (К.Султанов).

4. Сөзлер ауыспалы мәниде жийи ушырасады: Ыәй, оны қатыраман ғой (О.Әбдирахмаов). Ауылды яман-ә сағынып жүр едим.

5. Орыс тилиниң сөзлери айрықша мәниде қолланылып, экспрессивлик мәниге ийе болады: Үсти-басым әкели балалардыкинен де ход (Ш.Сейтов). Сен, қатын, бала тәрбиясынан ноль болып турып, мениң алдымды кескеслей бер ме? (О.Әбдирахманов) Көзиннен сорпаң ағып, бир стариклеу адам менен сөйлеспедиң бе? (О.Әбдирахманов).

6. Сөйлеу тилине тән фразеологизмлер кеңнен қолланылады: булай деп ойлап жүргенлер қудайдың өлимин жепти (С.Жумағулов). Кондукторлықтың да басына суу куйды (С.Жумағулов).

Сөйлеу стилиниң морфологиялық өзгешеликлер. 1. Субъектив мәни билдириуши формалар кеңнен қолланылады. Мысалы, Оспанжан, түргеле ғой, ағаң келди, балам

(К.Султанов). Қалай қызалақ аман жүрме (К.Султанов). Усы иймандай сырым, балажан. Оспанбысаң, шырағым (К.Султанов).

2. Сөйлеу тилине тән фейил формалары да көбірек қолланылады: барады ма (бара ма деудің орнына), алғанбысыз-алғансыз ба?

3. Болымсызлық алмасығы орнына прониминализацияланған сөзлер де айтыла береді: хәр бир үнемлейин деймен келип, наұа қалмайды. Ал, кешеги өтилген сабаққа түк түсинбей қалыпсыз (О.Әбдирахманов).

4. Сөйлеу тили ушын тән болған таңлақлар хәм жанапайлар көплек қолланылады. Мысалы, туў, не деген зериктирерли гәплер-ә. Пай, сен-әм бир, жапалақ басқа, әтшөк басқа кус ғой (О.Әдирахманов). Соны билмеспен жүдә (Ш.Сейтов). Түнәү күни автобустың алдыңғы есигинен минип атырғанымда, хә қапы қысты ма де (О.Әбдирахманов).

5. Сөйлеу тилинде аббревиатуралар, яғный сөзлерди қысқартып, тек олардың дәслепки бөлеклерин айтыу көбірек ушырасады: центр, баскет, зам, неуд, член-корр, маг. Мысалы, техникумды тамамлап енди госқа таярланып жүрген күнлерим еди (Ш.Сейтов).

Сөйлеу стилинің синтаксислик өзгешеликлер. 1. Өз-ара сөйлесетуғын адамлар бири-бирине өзинің пикирлерин гейде ым менен де, силтеу менен де жеткерийи мүмкин. Ал гейде сөйлесийишилерге белгили зат хәм т.б. гәпте түсирилип те айтыла береді. Сонлықтан да сөйлеу тилинде толық емес гәплер, сөз-гәплер көплек ушырасады. Мысал, Сизлер бурын совхоздағы пахтаның я салының отақ жұмысларына, жыйын-терим жұмысларына араласып көргенбисиз?

-Басқа адамлар сизлерди куўатлады ма? Куўатламады (Т.Қайыпбергенов).

-Бурында да түнде суўғаратуғын ба едиңиз?

-Әлбетте (Т.Қайыпбергенов).

2. Сорау гәплер қысқартылып қолланылады: Атыңыз? Фамилияңыз? Адресиңиз?

3. Сөйлеу тилинде хәр қыйлы кирис ағзалар, кирис гәплер хәм киритпе гәплер кең пайдаланылады. Мысал: Айтқандай, актив өткерилийи керек екен ғой (Ө.Хожаниязов). Ой, мына оңбаған не дейди? (С.Салиев). Ә, айтаман-ау, көзлерин шүңирейип, әдеуір азып кетипсең (А.Бекимбетов). Өзиң билесең, мен сауатсызбан (Т.Қайыпбергенов).

Көрдим Мономахтың музейде бөркин,

Ол дым ауыр дейди (дурыс шығар, бәлким) (И.Юсупов).

4. Сөйлеу процесинде айтылатуғын пикирдің әхмийетли бөлеги көбинесе гәптин бас жағына шығарылып айтылады, сонлықтан да сөйлеу стилинде инверсия жийи қолланылады. Мысалы, айдалсын Қудайберген партия қатарынан - деди биреу ол орнына отырмастан сөзин бөлип (Ш.Сейтов). Бир желпим қалдырың дым болмаса (Ш.Сейтов). Қайда бизиң қырағыларымыз? (К.Султанов).

Солай етип сөйлеу стили өзинің функциясы хәм ауызеки формада қолланылуы өзгешеликлерине қарай тилдің басқа стильлеринен ажыралып турады. Бирақ бул стильде басқа стильдің элементлери де (терминлер, канцеляризмлер) қолланыла береді. Сонлықтан да сөйлеу стили де басқа стильлер менен тығыз байланыста болады.

Әдебиятлар

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990. 3-18-бетлер.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ тили лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
3. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умуркулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. Тошкент: Фан. 1988, 73-191-бетлер.
4. Дониеров Х., Йўлдашев Б. Адабий тил ва бадийий стиль Тошкент: Фан, 1988, 56-70-бетлер.
5. Каримов С. Ўзбек тилининг бадийий услуби. Самарканд: Зарафшан, 1992, 140-бет.
6. Йўлдашев Б. Бадийий нутқ стилистикаси. Самарканд, 1982. 82-бет.
7. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. Тошкент, 1984.
8. Ўринбаев Б., Ўринбаева Д. Ўзбек тилининг сўзлашув услуби. Тошкент, 1992. 47-51-бетлер.
9. Ўринбаев Б. Функциональ услубият ва унинг моҳияти. Тошкент, Фан, 1992, 33-бет.
10. Кўнгуоров Р., Бегматов Э., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент: Ўқитувчи. 1992. 73-97-бетлер.
11. Кўнгуоров Р., Каримов С., Курбанов Т. Нутқ маданияти асослари. Самарканд: СамДУ, 1984.

Қадағалаў ушын сораўлар

1. Стиль сөзи дәслеп қандай мәнилерди аңлатқан?
2. Стиль түсинигине тил билиминде қандай анықламалар берилген?
3. Стиль хәм функциональ стиль түсиниклериниң паркын қалай түсинесиз?
4. Қарақалпақ тил билиминде функциональ стильлери бойынша изертлеў жүргизген қайсы алымларды билесиз?
5. Қарақалпақ тил билиминде функциональ стильлер қалай бөлинеди хәм бул анықламалардың хәр қыйлы екенлигиниң себеби неде?
6. Аўызеки сөйлеў стили қандай стиль хәм оның өзине тән болған қандай өзгешеликлери бар?
7. Илимий стиль қолланылыў шеңберинен келип шығып, өз нәўбетинде және қандай ишки бөлеклерге бөлинеди?
8. Публицистикалық стильдиң және қандай жанрлары бар хәм оның басқа стильлерге уас хәм парықлы тәреплери неде?
9. Қарақалпақ көркем әдебий стилиниң қандай жанрлық өзгешеликлери бар хәм оның әдебий тилдиң байып барыўындағы әҳмийети неден ибарат?
10. «Көркем әдебий стиль» хәм «жазыўшы стили» түсиниклериниң қандай паркы бар?

Бесинши тема: Сөйлеўдиң тийкарғы белгилери (2 саат)

Жоба

1. Мәдениятлы сөйлеў алдына қойылатуғын талаптар.

2. Сөйлеудің дурыс болыуы, оның тийкарғы қарым-қатнас сапасы екенлиги.
3. Сөйлеудің анықлығы, оның қәлиплесиу шәртлеринен бири.
4. Сөйлеуде логикаға сәйкеслиги сөйлеуши ямаса жазыушы ойына, билимине хәм қәбилетине тығыз байланыслы екенлиги.
5. Әдебий тил талапларына тууры келмейтуғын өзге норма элементлери улыуа болмаған идеал сөйлеу мәселеси.

Хәр қандай сөйлеу белгили бир сөйлеуши яки жазыушы тәрепинен тыңлаушы яки оқыушыға қаратылған тексттиң сыртқы көриниси. Айтылған сөз тыңлаушыға жетип барып, белгили бир тәсир көрсеткенде ғана жақсы сөйлеу деп есапланыуы мүмкин. Сөйлеу хәр тәреплеме жақсы болыуы ушын оның алдына белгили талаптар қойылады. Бул талаптар жақсы сөйлеудің тийкарғы сапалық белгилери деп аталады. Олар сөйлеудің дурыслығы, анықлығы, логикаға сәйкеслиги, тәсиршеңлиги, тазалығы, мақсетке мууапықлылығы.

1. Сөйлеудің дурыслығы. Сөйлеудің дурыслығы оның структурасының әдебий тил нормаларына толық сәйкес болып қурылыуы нәтижесинде келип шығатуғын тикарғы белгиси. «Дурыслық дегенде, деп жазады В.Г.Костомаров, - сөйлеу мәдениатының зәрүр хәм биринши шәрти сыпатында әдебий тилдиң белгили уақытта қабыл етилген нормасына қатаң хәм анық сәйкес келиуи, оның айтылыу, жазылыу, лексикалық хәм грамматикалық нормаларын ийелеуди түсиниу лазым болады».

Сөйлеудің дурыслығы оның ең әхмийетли қарым-қатнас белгиси есапланады.

Сөйлеу дурыс болмаса, басқа коммуникатив сыпатлары да бузылады. Сөйлеудің дүзилиси тууры болмаса, оның логикалылығы, анықлығы, мақсетке мууапықлылығына зыян келтиреди.

Сөйлеу дурыс болыуы ушын, тийкарынан еки нормаға пәт хәм грамматикалық нормаға қатты әмел қылыуы талап етиледи.

Сөзлердеги пәттиң күшейиуи менен мәнисинде гейде өзгерип кетиу мүмкиншилигин естен шығармау керек. Бул да сөйлеудің бузылыуына алып келеди.

Гәп қурамындағы бир сөзге түсетуғын логикалық пәттиң мәнини айырыудағы хызмети үлкен.

Грамматикалық нормаға әмел қылыу, бойсыныу дегенде гәп дүзиу қағыйдаларынан дурыс пайдаланыу, түбир хәм қосымталарды қосыуда қәтеге жол қоймаслық, сеплик қосымталарын өз орнында қолланыу, баслауыштың келисиуи, екинши дәрежели ағзалардың оларға байланысыу нызамлары түсиниледи.

2. Сөйлеудің анықлығы. Сөйлеудің анықлығы сөйлеуде сөздиң тилдеги манисине толық сәйкес болип қолланылыуынан келип шығатуғын тийкарғы белгиси. Сөйлеудің анықлығы - бул сөздиң өзи баянлаитуғын уақыяға жүдә сәйкес келиуи. Анықлық сөйлеудің әхмийетли белгилеринен бири сыпатында әйемнен белгили. Батыс ойшыллары да, Шығыс алымлары да анықлықты сөйлеу сапалылығының биринши шәрти деп есаплаған. Аристотель: «Егер сөйлеу анық түсиникли болмаса ол мақсетине ериспейди»: деген болса, Қәйкауыс: Әй перзент сөздиң жүзин де, арқа тәрепин бил, оларға бағын, бойсын, сөйлегенде мәнили сөйле, бул шешенликтің белгиси есапланады. Егер сөйлеген уақтыңызда сөздиң қандай мәниге ийе екенлигин билмесең қусқа усайсаң» дейди.

Анықлық сөйлеудің пәзийлеті сыпатында ашық түсиндириу қабилеті менен сойлеу предметиниң мәнісі менен, сөйлеуде қолланатуғын сөз мәнилерін билиу менен байланыссы болады.

Егер шешен өзі сөз етпекші болған сөйлеу предметін жақсы билсе, оған сай сөзлер таңласа хәм өзі таңлаған сөзлердің мәнилеріне сәйкес ұазыйпалар жүклесе сөйлеу анық болыуы сөзсіз.

Анықлық екі түрлі болады. Заттың анықлығы хәм түсиниктиң анықлығы.

3. Сөйлеудің логикаға сәйкеслиги. Сөйлеудің логикаға сәйкеслиги сөз бирикпелері семантикасының хәм гаплер арасындағы байланыстардың пикирдің логикалық раўажланыуына хәм хақыйкатлықты дурыс қабыл етуге сәйкеслиги. Сөйлудің логикаға сәйкеслиги оның тийкарғы белгилері дурыслық хәм анықлық пенен тығыз байланысқан. Себеби грамматикалық жақтан дурыс дүзилмеген сөйлеу, гәп, пикирді баянлау ушын орынсыз таңланған бирик те мазмунның бузылыуына алып келиуі тәбийғый.

Логикалық избе-изликтің бузылыуы тыңлаушы хәм оқыушыға баянлап атырған пикирдің толық жетип бармауына гейде улыума түсинбеушиликке алып келеди. Гәпти дүзиудегі итибарсызлық нәтийжесінде мәниссизлік жүз береді. Төмендегі мысалға итибар берің. Ферма жанкүйерлері алты айлық мәмлекетке сүт сатыу планларын мүддетинен алдын орынлады (газетадан).

Гәпте сөзлердің тәртібі дурыс болмағанлығы, «алты айлық» дизбегиниң «сатыу» сөзинен кейін келмегенлиги себепли мазмунға зыян тийгизип атыр хәтте пикир қәте баянланып атыр.

Түсиниктиң мазмунлылығы өз алдына алынған текстте пикир избе-излиги, логикалық избе-излік болыуын талап етеди. Бирақ бул талапты сөйлеу процессиниң хәмме көринислерінде де қолланып болмайды. Мәселен функциональ стильлерде тийкарынан илимий хәм көркем әдебиат стильлерін де бул талапқа қандай әмел қылыныуын алып көрейік.

Илимий стильде жазылған шығармалар пүтин бир системаға ийе. Онда кирисиу тийкарғы бөлім хәм жуумақ бар болып, олар бир дизбекке биригеди. Текстте айтылатуғын пикирлер қатаң избе-изликте баянланады.

Көркем әдебиат тилинде болса, бираз басқаша. Айтайық, пикирлер бир қәлипте баян етип келинеди де, бирден үзилис жүз береді хәм енді басқа ұақыялар сөз етилип кетиледи. Бул нәрсе мисли логикалық избе-излигине зыян жеткергендей көринсе де, негизінде ондай емес. Көркем шығармаларды, тийкарынан, қысса, роман сыяқлы жанрлардағы кең планлылық картина қурылысы әне сондай дүзиуді талап етеди. Мазмунға зыян келмегенлиги бундай шығармалардың ақырында белгили болады. Жуумақлап айтқанымызда сөйлеудің логикаға сәйкеслиги дегенде пүтин бир система тийкарында дүзилген, пикирлердің раўажланыуын избе-из болған, хәр бир сөз анық мақсетке мууапық рәуиште қолланылған сөйлеуді түсинеміз.

4. Сөйлеудің тазалығы. Сөйлеудің тазалығы дегенде, ең әуеле, оның әдебий тилдің тил нормаларына мууапық келиу-келмеслиги түсиниледи. Хақыйкаттан да жақсы, идеал сөйлеу хәзиргі қарақалпақ әдебий тили талаптарына сай халда дүзилген болыуы, түрлі әдебий тилге жат болған бириклерден таза болыуы керек.

Бул мәселенің тиллік тәрәпи болып, сөйлеу тазалығының тилден тысқары тәрәплері де оннан кем болмаған әхмийетке ийе.

Тилимиздің таза болыуына кесент берип атырған тил бирликлери, тийкарынан диалектизмлер хэм варваризмлер болып табылады. Себеби көркем әдебиат тилинде диалектизм хэм варваризмлер менен белгили көркем –эстетикалық ұазыйпаны орнылауы, автордың мәлим белгили идеясын, нийетин әмелге асырыуға хызмет қылыуы мүмкин. Айтайық, автор миллий калоритти бермекши яки шығарма қахарманының қай жерлик екенлигине билдириуде диалектизм хэм варваризмлерди пайдаланыуы мүмкин. Хәтте бул нәрсе зәрүр есапланады. Шаўқымды еситип әдейи бурылды. Бул гәптеги әдейи сөзи арқа диалектке тән сөз. Бирақ диалектизмлер автор тилинде жөнсиз қолланыла бермеу керек, себеби олар оқыўшыға түсиниксиз болып қосымша түсиндириуде талап етеди, мәселен гейпара шығармаларда жазыўшының тилинде қолланылған диалектизмлердің көпшилик оқыўшылар масасына (әсиресе хәзирги жасларға) түсиниксиз екенин көремиз.

Паразит сөзлер деп аталыушы тил бирликлери де тил мәдениаты ушын жат. Олар тийкарынан сөйлеу стилинде көп қолланылып, оратордың өз сөзин қадағалап бармауы, итибарсызлығы нәтийжесинде пайда болады хэм кем-кемнен әдетке айналады. Мәселен айрым адамлар өзлери сезбеген халда демек, хош сыяқлы сөзлерди қайталай бериуге үйренип қалған «бир баянатшының бир саатлық сөзинде,- деп жазады А.Ахмедов «Жолдаслар» сөзи 101 мәрте, «яғный» сөзи 73 мәрте, «демек» сөзи 60 мәрте тәкирарланғанлығының гүўасы боламыз, қараң, бир саатлық баянатта 234 артықша, «бийкаршы» сөз қолланылған. (Ахметов А. Тил байлығы. Ташкент, 1968. 27-бет).

5. Сөйлеудің тәсиршеңлиги. Жақсы сөйлеуди шөлкемлестирудеги тийқарғы мақсет оның тәсирли болыуын тәмийинлеуден ибарат. Сөйлеудің тәсиршеңлиги дегенде, тийкарынан аўызеки сөйлеу процеси нәзерде тутылған, соның ушын оның тыңлаушы тәрәпинен қабылланыуындағы руўхый жағдайды билиу зәрүр яғный оратор тыңлаушылар менен есапласыуы, адамлардың билим дәрежесинен баслап, хәтте жасына шекем, өз сөзинің тыңлаушылар тыңлап атырған пайыттағы кеўилкейпине шекем бақлап турыуы, өз сөзинің тыңлаушылар тәрәпинен қалай қабылланғанлығын қадағалауы керек болады. Профессиональ билимге ийе болған адамлар алдында жүдә әпиўайы тилде сөйлеу мақсетке муўапық болмағаны сыяқлы, әпиўайы, жетерли дәрежедеги мағлыўматқа ийе болмаған тыңлаушылар алдында да илимий хэм рәсмий тилде сөйлеуге хәрекет етпеу керек. Қулласы оратордың жағдайға қарап ис тутыу талап қылынады хэм баянламақшы болған пикирди толығы менен тыңлаушыларға жеткерийуге хәрекет етиуи ұазыйпа етип қойылады. Хош, тәсиршең сөйлеу дегенде қандай сөйлеуди түсиниу керек? Оған Б.Н.Головин былайынша тәрип береді: «Тәсиршең сөйлеу деп сөйлеу мазмунының тыңлаушы хэм оқыўшының итибарын хэм қызығыўшылығын оятатуғын қәсийетлерине айтылады, өз нәўбетинде сол қәсийетлерге ийе болған сөйлеу тәсиршең саналады»

Көпшилик түсине алатуғын тилде сөйлеу, оларды исендире алыу ораторлар алдында қойлатуғын тийқарғы шәртлерден есапланады. Буның ушын болса, жоқарыда айтылғандай, теманы жақсы билиуден тысқары, оны баян етиудің анық белгиленген режеси болыуы керек. Сөйлеудеги пикирлерди биринши хэм екинши дәрежели формасында дүзип, оларды өз-ара байланыстырып, тыңлаушыларға әўеле баянаттың жобасын таныстырып, гәпти байланыстырыу зәрүр. Ұақытты есапқа алыу, оратордың жақсы қәсийетлеринің бири саналады. Себеби сөйлеу ұақты алдын дағаза

етилип, соған әмел қылынса, егер илажы болса, сәл алдынырақ тамамланса тыңлаушылар зерикпейди.

Сөйлеушінің өз сөзіне қатнасы да әхмийетли, себеби сондай болғанда ғана қуры рәсмийетшиликтен қашыу болады. Сөйлеуші хәм тыңлаушы арасындағы байланыс жақсы болады. Олар пикирлерди өзи яки тыңлаушылар өмиринен алынған мысаллар тийкарында дәлиллеуге хәрекет қылса, темаға байланыслы жеке пикир усынысларын билдирсе, сөйлеу жәнede исенимли хәм тәсирли шығады.

Әдебиятлар

1. Головин Б.Н. Основы культуры речи. Москва. Высшая школа, 1980, 40-254-бетлер.
2. Бегматов Э., Турсунпулатов М. Ўзбек нутқи маданияти асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 1991, 50-101-бетлер.
3. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 1993, 117-144-бетлер.
4. Кўнгуоров Р., Каримов С., Курбанов Т. Нутқ маданияти асослари. Самарканд. СамДУ, 1986. 35-55-бетлер.
5. Кўнгуоров Р., Бегматов Э., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент, Ўқитувчи, 1992. 49-67-бетлер.

Қадағалау ушын сораулар

1. Сөйлеудің алдына қойылатуғын талаплар нелерден ибарат?
2. Сөйлеудің әдебий тилге сәйкес халда дурыс болыуында нелер тийкарығы норма болады?
3. Тилимизде сөйлеудің анықлығына унамсыз тәсир етиуши қандай жағдайлар бар?
4. Идеал сөйлеу дегенде қандай сөйлеуді түсинесиз?
5. Жақсы сөйлеуді қәлиплестириуден тийкарығы мақсет не?
6. Әдебий тил талапларына сай келмейтуғын нормалар дегенде нени түсинесиз?
7. Сөйлеудің тәсиршеңлигин асырыуда юмор, сатира, тилдің көркемлеу куралларының орны қандай?

Алтыншы тема: Тилдің көркемлеу кураллары хәм сөйлеу мәденияты (2 саат)

Жоба

1. Сөйлеушінің өз алдына қойған мақсетине ерисиуинде көркемлеу куралларының әхмийети.
2. Троплар хәм олардың түрлери.
3. Стилистикалық фигуралар хәм олардың көркем әдебияттағы көринислери.

Жазыуда, сөйлеуде пикирдің ықшамлығы, көркемлиги хәм оның өткирлиги артыуы ушын тилдеги хәр қыйлы көркемлеу кураллары кең пайдаланылады.

А.М.Горький көрсеткеніндей-ақ, «тил - әдебиеттің бірінші элементи» себебі хәр қандай шығарманың көркемлігі оның тили арқалы, ондағы көркемлеу қураллары арқалы көринеди. Тилдегі бундай көркемлеу қураллары, тийкарынан еки түрли болады: лексикалық хәм синтаксислик. Лексикалық көркемлеу қураллары троплар деп аталады, ал синтаксислик көркемлеу қуралларына стилистикалық (ямаса риторикалық) фигуралар делинеди.

Троплар. Бір сөздің айырым контекстлерде өзиниң тийкарғы туура мәнисинен басқаша ауыспалы мәниде қолланылып, хәр қыйлы көркемлеу қураллары хызметин атқарыуы троп деп аталады. Троплар қатарына эпитет, теңеу, метафора, метонимия, синекдоха, ирония, аллегория, жанландырыу хәм перифраза киреди.

Эпитет. Предмет ямаса хәрекетке тән болған белгини, қасийетти, сапаны айырықша анықлап, оны образлы етип көрсетиу үшін ауыспалы мәниде қолланылған сөз эпитет деп аталады. Мысаллар:

Жақты дүнья көрип қуған булақ,

Гүмис күлки менен ақты сылдырап (И.Юсупов «Булақ ҳаққында баллада»).

Хош болың, алтын жағыстағы Ливадия жүзиликлери (И.Юсупов «Ливадия жүзимликлери»).

Теңеу. Теңеу арқалы предмет ямаса кубылыс өз ара салыстырылып, олардың биреуи екиншисине теңестириу арқалы анықланады, түсиндириледі. Мысалы:

Жигирмада *мәрттей* болып,

Жүк көтерген *нардай* болып,

Арыслан киби *ердей* болып,

Күшиме толған күнлерим (Бердақ «Өмирим»)

Теңеулер хәр қыйлы усыллар арқалы билдириледі: 1) келбетликтің усатыу мәнисіндегі –дай//–дей, –тай//–тей аффикслери арқалы; 2) сыяқлы, яңлы, мисли, мысал, киби хәм т.б. тиркеуишлер арқалы. Мысаллар:

Кең далада кеуили *дәрьядай* тасып,

Бир жигит баратыр таң сәхәр шағы (И.Юсупов «Сәллана-доллана келер бир жанан»).

Ҳинд қолына түскен асыранды *пилдей*,

Үнсиз жетегине ере бердим мен (И.Юсупов «Мениң жигит уақтым, сениң қыз уақтың»).

Сен қосық жазсаң, сөзиң *мисли* пал (И.Юсупов «Актрисаның ығбалы»).

Әттең, телеграмма титирер қолымда,

Ақ кептердің сынған қанаты *яңлы* (И.Юсупов).

Шектим мийнет *мысал* өгиз (Бердақ «Өмирим»).

Метафора. Еки предмет яки кубылыстың қандай да бир уқсаслық тәрәпине тийкарланып, оның биреуине тийисли белгини ауыспалы мәниде екинши предмет пенен байланыстырып айтыуды метафора дейди. Бул жағынан ол теңеуге уқсас. Бирақ теңеуде теңелетуғын предмет, хәрекет хәм оның неге теңелетуғынын көрсетиуши екинши сөз қатар айтылатуғын болса, метафорада тек оның екинши яғный, не менен теңелип турғанлығы ғана аңғарылады. Сонлықтан да метафораларда образлылық күшлирек болып келеди. Мысаллар:

Жете алмай самаллар *жылар*,

Бир ганк етип кербаз волгалар,

Басып озып өтпекши болар (И.Юсупов «Машиналар жолға шығады»).

Жүрегимди *тырнап жылар* «Тәнаўар» (И.Юсупов «Мениң жигит ўақтым, сенин кыз ўақтың»).

Метонимия. Еки предмет яки кубылыстың өз ара ишки ямаса сыртқы байланысына қарай аўыспалы мәниде қолланылған сөзлер метонимия деп аталады. Бундай байланыслар ҳәр қыйлы болады: а) предмет хәм оның ишиндеги предмет арасындағы байланыс: еки тарелка иштим (еки тарелка аўқат иштим); б) автор хәм оның шығармасы арасындағы байланыс:

Көз әйнегин қыйсайта кийип,

Мичуринди оқыйды гейде (И.Юсупов «Пахтакеш бала»).

Фрак кийген сәтең өзбек,

Йошып оркестрди гөзлеп,

Шыбығын бир силтеп енди,

Гунирентер *Бетховенди* (И.Юсупов «Өзбекстан»).

в) орын хәм сол орындағы атамалар арасындағы байланыс: пүткил аудитория шаўқым көтерди. г) хәрекет хәм сол хәрекеттиң қуралы: «Көрген-билгениңди ана шот қағатуғыныңа жеткерип бар» (Ә.Атажанов «Дуўтар»).

Синекдоха. Синекдоха метонимияның бир түри. Бунда бир предметтиң мәниси екинши предметке, олар арасындағы муғдарлық қатнасқа байланыслы аўысады:

а) көплик санның орнына бирлик сан қолланылады;

б) пүтинниң орнына оның бөлеги;

в) бирликтің орнына көплик сан қолланылады:

Көп бийпул *аўызлар* басқылап оны,

Еркеклиги тутып гәрдийиспекте (И.Юсупов).

Сыншыл дүнья қосып талай *басларды*,

Есап-шот қаққызып сынар досларды (И.Юсупов «Жигиттиң сондай бир досты болсын»).

Донжуанлар кетер ақыйысып,

Сайлап шаншып қәлем қаслысын (И.Юсупов «Сулыўлар хәм шайырлар»).

Гипербола хәм литота. Гипербола предметтиң ямаса кубылыстың турпатын, күшин, мәнисин асырып, күшейтип көрсетиўши сөзлер. Мысаллар:

Асқар таў Эльбурс аспанға тийген,

Сымбатлы ақ төсин көкше булт сүйген (И.Юсупов «Сағыныў»).

Хәр кәдем атқанда таўшан алса хәм,

Атасы арабтан туўры келсе хәм,

Әкеңниң көзин көрип қалса хәм,

Өлтир ийтиңди, Дүйсен қәндекли (Әжинияз).

Литота гиперболаға қарама-қарсы мәниде болып, предметтиң ямаса кубылыстың турпатын, күшин, мәнисин жүдә киширейтип, пәсейтип көрсетеди. Мысалы:

Аўзынан сарысы кетпеген еле,

Сен бир палапансаң (И.Юсупов «Актрисаның ығбалы»).

Ирония. Ирония - сөзди оның туўра мәнисине керисинше мәниде қолланыў. Сонлықтан да ирония хәр қыйлы астарлы мәнини аңлатып, сатиралық хәм юморлық шығармаларда тымсалларда көплеп ушырасады. Мысалы: Қус патшасы боларлықтай қус ғарға дүньяда (И.А.Крылов «Ғарға хәм түлки», Д.Айтмуратов аўдармасы).

Аллегория. Аллегория абстракт мәнидеги түсиниклерди турмыстағы конкрет образлар жәрдеми менен көрсетеди. Аллегория көбинесе тымсалларда қолланылып,

онда адамлардың хәр түрли қәсийетлери, минезлери хәр қыйлы хайўанлар арқалы сыпатланады. Мәселен, хийлекер-түлки, аңқаў-ешек, ашкөз-қасқыр хәм т.б. Мысалы:

Байлар-қасқыр, түлки, халық қоян екен,

Қараңғы қаплаган қайғы заманда (Бердақ «Заманда»).

Жанландырыў. Жанландырыў арқалы жансыз предмет хәм абстракт түсиниклер адамларға тән болған қәсийетлерге, белгилерге ийе болады. Мысаллар:

Аспанға сер салып бақсан,

Жулдызлар сөйлесер ақшам (И.Юсупов «Кеўил кеўилден суў ишер»).

Буйра жалын желкилдетип паровоз шабар,

Қант заводы мойын созар таў қыспағынан (И.Юсупов «Алатаўдан самал»).

Егилген гүжимлер былғар қурашын (И.Юсупов «Дала әрманлары»).

Перифраза. Перифраза арқалы предмет ямаса қубылыстың аты тиккелей аталмай, тек оның тийкарғы белгилери ямаса характерли айырмашылықлары атап көрсетиледи. Мысалы: «Бозатаўдың» авторы, яғный Әжинияз. Биринши космонавт-И.Ю.Гагарин хәм т.б.

Стилистикалық фигуралар. Тилдиң көркемлеў куралларының ишинде стилистикалық фигуралар да үлкен орын тутады. Стилистикалық (ямаса риторикалық) фигуралар – бул айрықша қурылған синтаксислик дизбеклер ямаса гәплер болып, олар тилдиң образлығы ушын хызмет етеди. Стилистикалық фигуралардың төмендеги түрлери кеңирек қолланылады.

Инверсия. Инверсия (латынша *inverso*-алмастырыў) - гәпке айрықша көркемлик (экспрессивлик) бериў мақсетинде гәп ағзаларының қәдимги (туўра) орын тәртибинин өзгертилип, қандай да бир ағзаның алмасып келиўи. Мысалы:

Тарттың ышқы отының татлы азабын,

Сырластың ақшам жулдызлар менен (И.Юсупов).

Мысалдағы сөз туўра орын тәртибинде қолланылғанда онша көркемлик сезилмейди.

Асиндетон. Асиндетон (грекше *asyndeton* – байланыссыз) ямаса гәплердин дәнекерсиз қолланылыўы. Ол арқалы динамикалық хәрекет, жеделлик аңлатылады. Мысалы:

Турды шофёр, машинаға ход берди,

Тас бөгеттен ебин таўып өткерди,

Қустай ушты барып жетти Төрткүлге,

Сол ақшамда сум хабарды жеткерди (И.Юсупов).

Полисиндетон. Полисиндетон ямаса көп дәнекерлик (грекше *polysydeton* - көп байланыссыз) – айтылажақ сөзлерге логикалық хәм интонациялық жақтан дыққат аўдарылыўы ушын оларды байланыстырыўшы дәнекерлердин бир неше мәртебе қайталанып, интонацияда иркилис пайда болыўы. Мысалы:

Ең пайызлы ақшамлардың бири еди,

Қаўа сондай ашық, самал да сам-саз,

Хәм шайырлық сәўбет, хәм күлки, хәм саз,

Хәм көкте жулдызлар сондай ири еди,

Билсең энди мениң бойымды бүгин,

Хәм қайғы, хәм шадлық бийлегенин (И.Юсупов).

Апосиопеза. Апосиопеза (грекше aposiopesis – жасырыу) – оқыушы ямаса тыңлаушының айтылажақ ойға, пикирге дыққатын аударуы ушын гәптиң ортасында ямаса кейнинде үзиліске түсіп тамамланбай қалыуы. Мысаллар:

Қой, жылауық болмаң... Чай қойың қәне... (И.Юсупов).

Яқ... қыстауымыз... Жақында сайлау бар,

Күтип отыр ол жақта,-деди... (И.Юсупов).

Анафора. Анафора (грекше anaphora – жоқарыға шығаруы) - гәптиң басында бірдей сөзлердің ямаса конструкциялардың қайталанып келиуі арқалы жасалатуғын күшейткиш фигура. Мысалы:

Еки дәрья бир теңізге аққандай,

Еки бала бир құрсақта жатқандай (И.Юсупов).

Эпифора. Эпифора (грекше ері –кейин, phoros – келиуіши) - гәптиң соңында бірдей сөзлер ямаса сөз дизбеклеринің қайталаныуынан дүзилген фигура. Мысалы:

Ғаз келер, ғаз келер, қоңыр ғаз келер,

Ғаз келген сайын бәхәр, жаз келер (И.Юсупов).

Параллелизм. Салыстыруы мәнисіндеги қоңсылас қатар турған гәптердің конструкциялардың синтаксислик жақтан уқсас болып келиуіне параллелизм делинеди. Параллелизм көбинесе поэтикалық шығармаларда жийи ушырасады. Мысалы:

Өзин Бердақ сезер, өзін хан сезер,

Ексең нәл болайын мен бағың ушын,

Тутсаң шат болайын шарбағың ушын (И.Юсупов).

Риторикалық қаратпа. Риторикалық қаратпа (грекше rhetor-оратор) адам ямаса басқа да предметлерге қарата айтылған қаратпа арқалы оларға сыпатлама берилип, автордың қатнасының билдирилиуі. Мысалы:

Айтшы, суу бойында турған қара тал,

Не деген дилбарсаң сен, айналайын,

Гүжим, гүжим! Ел сәнисең,

Ағашлардың султанысаң (И.Юсупов).

Қайдасаң, әзизим, әй қара көзлим,

О, жарық жұлдызым, әй шийрин сөзлим (Ш.Халмуратова).

Риторикалық сорау. Риторикалық сорау – жууап алыу ушын емес, ал тек айтылажақ пикирге тыңлаушының дыққатын аударуы ушын қойылған сорау. Мысалы:

Мәмлекетлик экзаменди,

Тапсырып болса иркілместен,

Студентке қандай бахыт?

Сол күнлер шығар ма естен? (И.Юсупов).

Эллипсис. Эллипсис (грекше elleipsis – түсіп қалыуы) – тауып қойыуға болатуғын бир гәп ағзасының (көбинесе баянлауыштың) гәпте түсирилип айтылыуы хәм соған байланыслы хәрекеттің, жеделликтің күшейтилип көрсетилиуі. Мысаллар:

Тентекке жудырық, мәжнүнге урыс,

Жиллиге төбелес, палұанға тутыш,

Бедәуге йууырыш, бууданға йүриш (Әжинияз).

Гармонь даусына қосылған тақ-тақ аяқ ойынлары, ритмли қол шаппатлаулар, дуұтарға қосылған шадлы қосықлар... Шетиректе жуптылардың жасырын

сөйлесіулері..., ингалап жылаған бөпесін қос алақанына жатқарып бесик қылып тербеткен жигитлер, келиншеклер... (Т.Қайыпбергенов).

Градация. Градация (латынша *gradatio* –кем-кемнен көтеріліу) - гәптеги биргеликли ағзалардың мәнилик жақтан кем-кемнен күшейтирилип (ямаса пәсейтирилип) берилиуі. Мысаллар:

Үмитсиз ышқы өртеди оны, күл етти (И.Юсупов).

Мәдиқарға кеткенлердің көби өлди,

Өшти, жоқ болды (М.Дәрибаев).

Антитеза. Антитеза (грекше *antithesis* – қарама-қарсы қойыу) - сөйлеудің өткірлігін арттыруу мақсетінде бир фразада қарама-қарсы, контраст түсиниклердің қолланылыуы. Мысаллар:

Журтқа әсел, маған өт қалтасаң сен,

Қартлар сизге усап жасарсақ дейди,

Ал мен сиздей болып қартайсам деймен.

Сонда бир сен болып шадлығым, қайғым,

Турдың көз алдымда, Әмиудің қызы (И.Юсупов).

Оксиморон. Оксиморон (грекше – *oxymoron*) бир-бирине қарсы мәнидеги сөзлердің өз ара дизбеклесип, айрықша жаңа мәнидеги түсиникти пайда етиуі: өли жанлар, тири өлик. Мысалы: Әжайып бахытсыз, бахты қараман (Күнхожа).

Әдебиатлар

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис. 1990. 77-86-бетлер.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлеринің рауажланыуы менен қарақалпақ тили лексикасының рауажланыуы. Нөкис, 1973.
3. Каримов С. Өзбек тилининг бадийи услуби. Самарканд. Зарафшан, 1992.0
4. Шомаксудов А., Расулов И., Кўнгуоров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент. Ўқитувчи, 1983. 228-246-бетлер.
5. Кўнгуоров Р., Бегматов Э., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент. Ўқитувчи. 1992. 97-109-бетлер.
6. Кўнгуоров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент. Фан, 1997. 152-бет.

Қадағалау ушын сораулар

1. Тилдің көркемлеу қураллары дегенде нени түсинесиз?
2. Шешеннің өз алдына қойған мақсетине ерисиуде көркемлеу қуралларының қандай әхмийети бар?
3. Троптар деп неге айтамыз?
4. Тилимизде троптардың қандай түрлери бар?
5. Стилистикалық фигуралар дегенде нени түсинесиз?
6. Стилистикалық фигуралардың қандай түрлерин билесиз?
7. Троптың қандай көринислери прозалық шығармалар тилинде өнимли қолланылады?
8. Қарақалпақ поэзиясында көркемлеу қуралларының қайсы түрлери көбирек қолланылады?

9. Қарақалпақ тил билиминде тилдің арнаулы көркемлеу құралларын үйреніуге бағышланған қандай мийнетлер бар хәм олар кимлер тәрәпинен жазылған?

Жетинши тема. Сөйлеу мәдениятын ийелеудің усыл хәм жоллары
(2 саат)

Жоба

1. Тилди тәбийғый ҳалда ийелеу.
2. Оқыу хәм шынығыулар арқалы ийелеу.
3. Сөйлеу мәдениятын өз үстинде шуғылланыу арқалы үйрениу.
4. Сөйлеуге еликлеу.

Жәмийет ағзаларының өз-ара пикир алысыу ўақтында тилден пайдаланыуы хәм пайдалана алыу қәбийлети өзиниң белгили бир нызамлықларына ийе. Бундағы бир улыўмалық жағдай соннан ибарат, хәр бир адам өз ана тилинен ямаса өзи үренген бир тилден талабына жараса пайдаланыу көникпесине ийе. Сол көникпе көп заманлар даўамында әўладтан-әўладқа өтип киятырған инсаный пикир жүритиу хәм ойлау дәстүрлериниң хәр бир адамда тәкирарланыушы интеллектуал белгилерине сүйенеди.

Адамлардың жаслықтан мәлим бир тилде сөйлей алыуы тәбийғый жеке хәм объектив қәбилет есапланады. Сол себепли де сөйлеу мәденияты тарауы адамларды улыўма сөйлеуге, белгили тил құралы жәрдемінде пикир алмасыуға үйретиу ўазыйпасын нәзерде тутпайды. Себеби инсанның өз ана тилинде сөйлей алыу қәбилети әўелден бар болған тәбийғый сезим. Солай екен сөйлеу мәденияты тарауының мақсети не?

Сөйлеу мәденияты тарауы улыўма ана тилинде емес, бәлки жәмийет ағзаларын ана тилиниң арнаулы формасында (мәдений формасында) сөйлей алыуға үйретиуди нәзерде тутады. Тилдің бундай формасы бир миллий тилде сөйлесиуши жәмийетлик топарлардың барлығы ушын ортақ болған тил әдебий тил. Сол ушын сөйлеу мәденияты ушын гүрес бул адамлардың өз-ара хәр қандай пикир алысыуын мәдениятластырыу ушын гүрес емес, бәлки пүткил миллет ағзалары ушын бирден бир тил болған әдебий тилде дурыс пикир алмасыу ушын гүрестен ибарат. Сөйлеу мәдениятын ийелеуи лазым шәрт болған адамлар ҳаққында тилши илимпаз И.К.Белолед «Сөйлеу мәдениятын барлық сөйлеушилер ийелеуи лазым» - деген пикирди айтады.

Сөйлеу мәденияты жәмийетлик-мәдений өмирдің нызамлы талабы болса да, оны ийелеу тийкарынан хәр бир адамның мәдениятлылық дәрежеси хәм оның билимине байлыныслы. Сол көзқарастан алып қарасақ жәмийеттеги барлық адамлар бир ўақыттың өзінде бирдей жоқары мәденият дәрежесине ерискен деп айтыу мүмкин болмағанындай белгили адамлардың хәммесиниң де билим хәм мәденият дәрежеси жағынан сөйлеу мәдениятын ийелеуге бирдей таярланған, укыплы адамлар деўге болмайды. Илимпазлар усы мәселеде хәр қыйлы бирақ улыўма бир мақсетти баян ететуғын пиқрлерди айтқан. Олардан айырымларына тоқтап өтемиз. Тилши илимпаз М.Г.Ферман жазады: «Адамның сөйлеу мәденияты оның улыўма мәдениятлылық дәрежесиниң артыуы, өсиуи менен байланыслы. Себеби ол өзиниң пикир ойларын

сөзи аркалы баянлайды. Сөйлеу мәдениатының пәслиги бир тәрәптен сөйлеушинин раўажланыуындағы кемшиликлер болса, екинши тәрәптен оның өз пикирин саўатлы хәм түсиникли формада жеткерийге үйренбегенлиги көринеди» (Ферман М.Г. Культура речи, работа над книгой и подготовка к публичному выступлению. М. 1957. С.3).

И.К.Церковницкийдиң пикиринше сөйлеу мәдениаты шахстың мәдений өсиуиниң жетискенлигиниң белгили бөлеги. Сөйлеу мәдениаты халық ерискен мәдениат дәрежесиниң өзинде сәўлеленеди. Хәр бир адамның сөзи оның мәдениатлық дәрежесин көрсетиуши айқын хәм исенимли дәлили (Общее языкознание М. Наука). Сөйлеу мәдениаты - бул ең дәслеп сөйлеу көникпесин, сөйлеу билимин пайда етиу. Бул көникпе әмелий жұмыс болып ол арнаўлы мийнет хәм шынығыулар есесине, оқыу және де оқыу аркалы ерисилетуғын қәбийлет, уқып.

Бул ҳаққында Е.А.Бахмутова мынандай деп атап өтеди. Сөйлеу мәдениаты пикирди дурыс, анық хәм мазмунлы баянлай алыу билими (Бахмутова Е.Н. Культура речи. Казан. 1964. с 3).

Инсанның қатнас куралы болған тилди, соның ишинде әдебий тилди үйрениу хәм ийелеу төрт түрли жол менен әмелге асады деп айтыу мүмкин.

1. Тилди тәбийғый ҳалда ийелеу бунда баланың өз ана тилин шаңарағында хәм дөгерек этирапы тәсиринде үйрениуи хәм билим алыуы киреди. Сол ушын шаңарақта мәдениатлы сөйлеу керек.

2. Тилди оқытыу хәм үйрениу аркалы ийелеу. Буған тийкарынан орта хәм жоқары мектеп тәлими киреди. Сондай-ақ, балалар бақшасындағы тәлимди де усыған қосыу мүмкин. Тил хәм оның ызыамлылықлары сөйлеу қағыдалары орта мектепте ана тили хәм әдебият сабақларында оқытылады. Баланың тил үйрениуде басқа пән сабақларының ролин кемситип болмайды. Тарийх, география, астрономия, биология хәтте математика сабақларыда оқыушыларда сөйлеу мәдениаты тәжирийбесиниң қәлиплесийинде белгили роль ойнайды (Мысыалы, сөз байлығы асады).

3. Тил хәм сөйлеу мәдениатын еркин оқыу, өз үстинде шуғылланыу аркалы үйрениу. Тилди, сөйлеу мәдениатын ийелеуде еркин оқыу, тил хәм сөйлеу үстинде ислеу әқмийетли. Бул ис еки характерде болады. Биринши адам тилге тийисли оқыулық хәм әдебиятлар, қолланбалар, сөзликлерди үйренеди. Ондағы тил хәм сөйлеуге тийисли қағыдаларды ийелейди.

Екинши лингвистикалық емес әдебиятларды өзинше оқыуы хәм бул жағдай оның сөз байлығының өсиуине, әдебий тил нормаларын ийелеуине түртки болады.

4. Тил хәм сөйлеу мәдениатын ийелеудиң көринислеринен бири сөйлеуге еликлеу. Хәр бир адам өзинен жақсырақ, шырайлы, мәнили хәм өткир сөйлейтуғын адамлар сөзине хәўес пенен қарауы хәм оған еликлеуге умтылыуы мүмкин. Бул ҳалда сөйлеуге еликлеу - үлгили тил, сөйлеу мәдениатын ийелеуге умтылыудың жолларының бири. Үлгили шебер сөйлеушилер, әдетте радио хәм телевидение дикторлары, белгили артистлер, көркем сөз атқарыушылары, жазыушылар, алымлар арасында ушырасады. Өзиниң үлгили сөзи менен оқыушыларда тилге, сөйлеу мәдениатына қызығыушылық оятқан шешенлер хәм жәмийетлик искерлер, лекторлар орта хәм жоқары мектеп оқытыушылары аз емес.

Шешенлик өнерин, әдебий тилде дурыс, тәсирли сөйлеудиң әжайып сырларын ийелеген бундай адамлар сөзи-сөйлеуге еликлеудиң ызыамлы объекти бола алады. Биреудиң сөзине еликлеу адамнан хәўес, шыдам талап етеди. Сөйлеуге еликлеу -

аңлы халат хәм миллий шешенликтің ең жақсы үлгилери хәм дәстүрлерин әўладтан-әўладқа өткеріў, көп әсирлер даўамында сақлап қалыўдың тийкарғы куралы.

Жоқарыда келтирилген барлық жағдайларды сөйлеў мәдениятын ийелеў бул аңлы рәўиште умтылыў хәм тынымсыз мийнет. Солай етип тилди, сөйлеў мәдениятын ийелеўдиң төмендеги басқышлары бар.

1. Шаңарақ хәм дөгерек этираптан үйрениў.
2. Бақша тәлими.
3. Орта мектеп тәлими.
4. Жоқары мектеп тәлими.
5. Тил байлығын арттырыў үстинде еркин, өз бетинше шуғылланыў.

Әдебиятлар

1. Қўнғуров Р., Бегматов Ә., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ташкент. 1992.
2. Кудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Ташкент. 1993.
3. Козаржевский А.Ч. Античное ораторское искусство.
4. Балакаев М. Тил мәденияты және қазақ тiлiн оқытыў. Алматы. 1989.

Қадағалаў ушын сораўлар

1. Сөйлеў мәдениятын қандай усыллар арқалы ийелеў мүмкин?
2. Тилди тәбийғый жағдайда үйрениў дегенде не түсинемиз?
3. Сөйлеўге еликлеў деген не?

Сегизинши тема. Көпшилик алдында шығып сөйлеўлерде хәм билим бериў процесинде сөйлеў мәденияты

Жоба

1. Руўхыйлық хәм ағартыўшылық ислерин әмелге асырыўда шығып сөйлеўлер хәм лекциялардың әҳмийети.
2. Шығып сөйлеўлерде тәсир етиў хәм исендириў өнери.
3. Үлгили сөйлеўди раўажландырыўдың тийкарғы шәртлери .
4. Дүньяның уллы алымлары шешенлик ҳаққында.
5. Оқытыўшы хәм оқыўшы мүнәсебетлеринде қарым-қатнас әдеби.
6. Оқытыўшы сөзине қойылатуғын талаптар.
7. Қарақалпақстан республикасында кейинги жылларда миллий ғәрезсизлигимиз себепли жүз берген тийкарғы өзгерислер хәм олардың сәўлелениўи.
8. Атамалар машқаласы хәм олардың сөйлеў мәдениятына тәсири.

Мәлим болғанындай, руўхый-ағартыўшылық ислер, шақырық хәм агитациялар көпшилик арасында хәр түрли сәўбетлесиўлер шөлкемлестириў, жәмийет ағзаларын қызықтыратуғын темаларда баянатлар оқыў, жас әўладларды оқытыў арқалы әмелге асырылады. Усындай ислерди әмелге асырыўда ораторлардың, оқытыўшылардың алдында үлкен ўазыйпалар турады. Усы жерде ораторлық ҳаққында сөз еткенимизде риторика ҳаққында да тоқтап өтиўимизге туўры келеди.

Риторика-илимий терминологияда ораторлық өнери мәнісін аңлатады. Риторика ораторлық өнерінің теориялық тийкарлары хақында пән, сондай-ақ бул тараўға байланыслы мәселелерди анықлаўшы илимий изертлеў хәм методикалық ислерге де, байланыслы қолланылады. Бул пәннің пайда болыў хәм раўажланыўы тарийхы узақ дәўирлерге барып тақалады. Төменде усылар хақында қысқаша пикир жүргиземиз.

Софистлер. Софистлердің пайда болыўы Юнонстанда демократиялық дүзимнің бекемлениўи менен байланыслы. Бул дәўирде хәр бир мәмлекет басшысы ораторлық өнеринен хабардар болыўы керек еди. Усы зәрүрлик себепли софистлер деп аталыўшы адамлар топары пайда болды.

Дәслеп хәр бир дана, зыялы киси софист деп аталған. V әсирдің орталарына келип, бул сөздің мәніси өзгериске ушырай баслаған. Бул дәўирге келип арнаўлы ораторлық пенен шуғылланатуғын адамлар пайда бола баслады. Нәтийжеде софист оқытыўшы мәнісинен тысқары алым, философ мәнісинде де түсиниле баслады.

Софистлер жәхән мәденияты тарийхында биринши мәрте пул алып оқытатуғын оқытыўшылар болып, олардың оқытатуғын пәнлерине этика, риторика, грамматика, тарийх, сиясат сыяқлы пәнлер кирген.

Софистлер үйрететуғын метод тийкарынан үш бағдарда болған:

1. Риториканың улыўма нызамларын теориялық хәм әвелий жақтан ислеп шығыў;
2. Сиясий хәм судқа байланыслы текстлерди дүзиў хәм оны талқылаў усыллары
3. Бәсеке қағыйдалары. Бул стильге әсиресе, эристиклер деп аталыўшы тайпадағы оқытыўшылар кирген.

Эрис сөзи де грекше болып бәсеке деген мәнини билдирген.

Риторлар. Ораторлық өнерінің теориялық тийкарларын ислеп шыққан хәм бул пәннен сабақ берген оқытыўшылар кейинирек риторлар деп атала баслаған. Айырым ўақытларда софист-ритор атамасы да қолланылған. Софист атамасы илим үйрениўшилер мәнісін, ритор сөзи болса сөйлеў мәденияты, ораторлық өнери менен шуғылланыўшы мәнісинде қолланыла баслаған. Мәмлекет хәм жәмийет басшыларының риторикадан хабары болыўы зәрүр деп есаплаған. Әйемде риториканың раўажланыўы хәм өмир сүриўинде Юнонстанда жетилисип шыққан илимпазлардың қосқан үлеслери жүдә үлкен. Протагор, Продик, Гиппий, Корак сыяқлы софист риторлар Афина риторикасының раўажланыўында салмақлы үлес қосқан. Биз бул хақында сөйлеў мәденияты тарийхы хақында айтқанымызда да тоқтап өткен едик.

Ораторлық хақында тилши алымлар Р.Қунғуров, Э.Бегматов, Е.Тожиевлар пикир жүритер екен, олардың төмендеги тийкарғы жағдайларға итибар бергенликлерин көрсетеди:

1. Өзи тоқталмақшы боқған мәселе ямаса теманы терең үйрениў, өзлестирип алыў, ондағы мәселелерге өз қатнасын анық белгилеп алыў.
2. Өзинің дүнья қарасына ийе болыў, сөз бенен ис бирлиги, теория менен практиканың, диалектикалық бирлигине ерисиў, пикирлерди илимий жақтан тийкарлаў.
3. Темаға жуўапкершилик пенен қатнас жасаў, оны көпшилик алдында толық ашып бериўге анықлыққа дыққат аўдарыў;

4. Лекциялар, көпшилик алдында шығып сөйлеулер уақытында тыңлаушылар менен жүдә жақын байланыс, қатнасты тәмийинлеу. Тыңлаушылардың кейпиятын сезип турыу, бул арқалы лектор пикирлерин тек түсинип алыуын тәмийинлеместен бул пикирлерге исендире алыу.

5. Хәр бир сөйлеуге жақсы таярлық көриу, яғный лекцияны неден баслау керектен баслап не менен жуу мақланыуын ойлап алыу, мәселелерди ортаға таслау избе-излигин жақсы белгилеп алыу, олардың өз-ара байланысын тәмийинлеу, белгили режелер ямаса реже конспектлер дүзип алып, өзи ушын арнаулы хәм кең тоқтауы зәрүр болған орынларын белгилеп алыу хәм т.б.

Жоқарыда айтылған пикирлерден көринип турғанындай, оратордан өз пикирлерин баян етиуде итибарлы болыу талап етиледі. Оның өз баянаты қаратылған адамларды белгили бир мәселеге дыққат аударыуына тәмийинлеуде, сондай-ақ көтерилген темадағы мәселелерге оларды исендириуде хәм де тыңлаушылардың субъектив қатнасының ояныуында оратордың өзін қандай тутыуы, оның тыңлаушылар менен қандай байланыс орнатыуы зәрүр роль ойнайды. Оратор тәрәпинен көтерилген мәселениң толық өз шешеимин табыуы хәм тыңлаушылар тәрәпинен анық түсинилиуи оратордың қандай тил бирлигин таңлап алыуға, оны орынлы қоллана билиуине байланыслы болады.

Оратор сөзиниң гөзлеген мақсетке ерисиуи оның әдебий тил нормаларына қандай дәрежеде әмел қылыуына байланыслы болады. Сөзиниң байланыс сыпатларын жақсы билген хәм адамлар менен сөйлесиу пайытында оларға әмел қылған оратор өз сөзиниң дурыс, анық, көркем, тәсиршең, логикаға сәйкес таза болыуына ересе алады. Егер бул белгилердиң сапалық қасийетлердиң биреуине итибар беремесе сөйлеу стильлик жақтан жарлыланады, тәсиршеңлиги кемейеди, тыңлаушылар да тексттин мәнисин түсинбей қалады.

Тилдиң көркемлеу қураллары оратор сөзин безейди, тыңлаушылардың түсиниуин аңластастырады сөйлеуге поэтикалық тәсиршеңлик береді, белгили дәрежеде оратордың уақтын үнемлейди. Оратор өз сөзинде пәт хәм логикалық пәтке де айрықша итибар бериуи керек.

Булардан басқа тилимиздеги нақыл-мақаллардан, даналық сөзлерден, фразеологизмлерден орынлы пайдаланыу сөйлеудиң тәсиршеңлигин тәмийинлейди.

Дүньяның белгили алымлары шешенлик жақсы сөйлеу хәккында төмендеги қымбатлы пикирлерди айтып кеткен.

Сөз инсанның уллы қуралларының бири. Өз орнында шын кеуилден айтылған әпиуайы сөз күдиретли бүгилмейтуғын күшке айналады. Ол ойлеушиниң өзін де қызықтырыуы, оны хәм этирапындағыларды өз сулыулығы, гөззаллығы менен өзине тартыуы мүмкин.

Тилиң менен көңлинди бир тут (А.Науайы).

Аузына келгенди айтыу наданның иси,

Алдына келгенди жеу-хайуанның иси (А.Науайы).

Сөз-гүл, ис-мийуе. (Ал-Хорезмий)

Сөз истиң көлеңкеси (Демокрит)

Хәр қандай нәтийжесиз сөз мәниссиз хәм қурғақ болады (Демосфен).

Сөз күдиретли күш, ол исендиреди, рухландырады (Р.Эмерсон).

Оратордың мақсети - адамларды исендириу (Ф.Честерфильд).

Әпиұайы затларды әпиұайы, уллыларын уллы, орташаларын өзине жараса көрсете алған адам ғана хақықый шешен саналады (Цицерон).

Шешеннің, оратордың ең жақсы қәсийетлеринің бири керекли нәрсени айтыу ғана емес, керексиз нәрсени айтпау (Цицерон).

Түсиниксиз, анық емес сөйлеу хәр кимнің қолынан келеди, анық сөйлеу болса айырым адамларға ғана тән (Р.Галилей).

Анықлық-тилдің тийкарғы сапалық белгиси (Аристотель).

Мақтанып сөйлеу әззиликтің биринши белгиси, кимнің уллы ислер қолынан келетуғын болса, ол тилине ерк бермейди. (Цицерон).

Хәр бир оқытыушы өз сөзин оқыушыларға түсиникли, тәсирли, көркем етип жеткеріуге талапланыуы шәрт. Сөйлеудің тәсиршеңлигине ерисиуде тилдің көркемлеу қураллары есапланған метафора метонимия, синекдоха теңеу, эпитетлердің орны теңсиз. Сөйлеуде тәсиршеңликти тәмийинлеу ушын мақаллар, нақыллар хикметли сөз хәм ибаралар әсиресе фразеологизмлерден кең пайдаланыу зәрүр. Жазыушы Абдулла Қаххар өз хикаяларының көпшилигинде эпиграф, сыпатында нақыллар келтириу менен оқыушы дыққатын тез өзине тартады.

«Аспан узақ, жер қатты» («Бемор») «Аттың өлими, ийттің байрамы» («Уғри») сыяқлы.

Жазыушы Т.Қайыпбергенов өзинің қарақалпақ дәстаны трилогиясының «Бахытсызлар» китабына эпиграф етип, «Үлкен үйге не керек болса, киши үйге де сол керек» деген нақылды алады. Бул оқыушының дыққатын өзине тартыуға тәсирин тийгизеди.

Ашық жүзли адам еки жүзлемешилик усаған нуқсаннан узақ болады. Ашық жүзлилик әсиресе оқытыушы ушын зәрүр болған пәзийлетлердің бири. Оқыушылар жүрегине жол табыу, меҳирине ерисиу, оларды өз пәнинің хақықат ықласпенти ете алыу аңсат ис емес. Буның ушын әлбетте оқытыушының кеңпейилли саҳауатлы жүреги, өткир зейини илгир көзи болыуы керек. Егер оқытыушы оқыушылардың жүрегине жақсы нәрселерди синдире алмаса, оларда өзине деген жыллы сезим туудыра алмаса, олар кеуилине жол табыу жүдә қыйын болады.

Инсан-минез қулқында ең әхмийетли қағыйда бар, егер биз бул нызамға әмел қылсақ хеш қашан кеуилсиз жағдайға түспеймиз. Себеби бул қағыйда оқыушыларды көбирек өзимизге қаратыуға жәрдем береді. Лекин, биз оны азғана бузыуымыз бенен дәрриу кеуилсизликке ушыраймыз. Бул қағыйда төмендегидей; оқыушылар менен сондай қатнаста болың, олар бул қатнастан өзлеринің әхмийетли, керекли екенин сезсин. Басқалардың көз алдында керекли, әхмийнетли болыу - инсан тәбиятының ең тийкарғы белгилеринен бири. Себеби үлкенлердің өз сәубет темасы болғаны сыяқлы, балалардың да толып-тасып айтатуғын темалары болады. Соның ушын көпти көрген адамлар балалар менен бала болып, үлкенлер менен үлкен болып сөйлесіуге хәрекет етеди. Тәжирийбели оқытыушылар сәубет пайытында инсан кеуилине қарауға оған мүләйымлик пенен жол табыуға хәрекет етеди. Қандай да бир әхмийетли пикирди айтыудан алдын оқыушыны (тыңлаушыны) сәубет темасына таярлап алыуға умтылады. Сондай болғанда тыңлаушы хәр қандай тынышсызлардырыушы хәм қайғылы хабарларды да бир қанша жеңил қабыллайды хәм дурыс қатнаста болады. Инсан кеуилине жол табыу, оның мухаббатына ерисиу ушын көп нәрсе керек емес, шийрин сөз, шын кеуилден қарым-қатнас болса болғаны.

Инсан пүткүл өмири даўамында өз сөз байлыгын жетилистирип барады. Ол тилимиздин бай имканиятларынан өнімди пайдаланыў аркалы өз сөзиниң анык, шырайлы, көркем болыўына умтылады. Себеби гөззал хэм тәсирли сөйлей билиў де искусство. Бирак бул өнерден бийнесип қалған инсанлар да турмысымызда ушырасып турады. Бул өнерден басқа кәсип ийелеринен өзгеше болған оқытыўшы бос қалған болса ше? Бул ҳеш кеширип болмайтуғын жағдай «Қайсы пәнди оқытыўына қарамастан, оқытыўшының тийкарғы куралы, егер солай айтыў мүмкин болса кетпени, оның сөзи. Кетпен өткир болмаса, жердин де кетпеншиниң де ҳалына маймыллар жылайды. Тап сондай, оқытыўшының сөзи жарлы болса, оның билими қаншелли терең хэм толық болмасын өзине де азап, оқыўшы бийшараға да азап.

Ана тилинде пухта, қысқа хэм ширели гәп қурыў тәжирийбеси хэм шеберлиги математика оқытыўшысы ушын да, ана тили оқытыўшысы ушын да бирдей керекли қәбийлет. Өзи де, сөзи де гөззал, оқытыўшы нақыл-мақалларға, ҳикметли сөзлерге бай тили менен оқыўшыларды өзине тартып, бермекши болған билимин жас әўладлар аңына аңсатлық пенен алып киреди. Себеби ана тили миллий қәдириятымызды, дүньяны терең түсиниўдиң тийкары. («Маърифат манзиллери» Н.Махмудов 28-бет).

Республикамыздың өз миллий ғәрезсизлигин қолға киргизиўи, қарақалпақ тилиниң мәмлекетлик тил бийлигин алыўы, ис жүргизиўде хэм оқытыўдың түрли басқышларында пайдаланылыўы тилимиздин раўажланыўында үлкен бурылыс жасады. Қарақалпақ тили бойынша өткен дәуир даўамында республикамызда бир қанша жетискенликлер қолға киргизилди. Қарақалпақ тили тәлим системасында хэм жәмийетлик раўажланыўға байланыслы байыды, жетилисип барды.

Өткен дәуирге нәзер таслайтуғын болсақ, республикамыздың дүньядағы түрли мәмлекетлер менен хәр қыйлы тараўлардағы қатнасықлары және де кеңейгенлиги көзге тасланады, өз-ара қатнаслар себепли тилимизге ислеп шығарыў, илим-пән, техника тараўлары менен байланыслы бир қатар жаңа атамалар кирип келди. Бул әлбетте, унамлы хәдийсе сыпатында баҳаланыўы лазым. Булар тилимиздин сөзлик қорының байыўына тәсир көрсетиўши факторлар есапланады. Бул тараўдағы табыслар көбирек публицистик стильде көзге тасланады.

Бирақ усы орында соны айтып өтиў керек, бир түсиникти аңлатыў ушын бир неше атаманы қосып қолланыўға болмайды.

Атама таңлаўда хэм оны қолланыўда қайсы тилге тийислиги, заманагөйлик көз-қарастан жаңа яки гөнелиги, мәни аңлатыў тәрептери де есапқа алыныўы лазым. Буннан тысқары шет тиллерден атамаларды қабыл етиўде үлкен итибарлылық зәрүр. Бүгинги күнде тилимизден гөнерген сөзлер деп есапланыўшы қатламға тийисли сөзлердин және қайтадан кирип келиўи де бираз тартыслы пикирлерди туўдырмақта.

Тилимизде әйемнен киятырған парысша-тәжикше бир қатар сөзлер бар, олардың айрымларының мәнилерин арнаўлы сөзликлер жәрдемінде ғана анықлаў мүмкин. Сонлықтан түсиникти толық аңлататуғын атамаларды қолланыў мақсетке муўапық болады.

Тәлим системасында, илим-пәнниң түрли тараўларында атамалардан пайдаланыў сөйлеўши яки жазыўшының пикир билдириўинде мәлим дәрежеде қолайлықлар туўғызады, тыңлаўшы яки оқыўшының мағлыўматы тез хэм анык, дурыс қабыл етип алыўын аңсатластырады. Соның ушын да илим-пән тараўында, тәлим дүзиминде атамалар тийкарғы роль ойнайды.

Атамаларды орынсыз хәм надурьс қолланыў бир қатар түсинбеўшиликлер, қәтелер келип шығыўына себеп болады. Себеби, тәлим процессинде мәлим бир түсиник қәте айтылса, атамаға қәте түсиник берилсе, бул өз нәўбетинде бир қатар кемшиликлердиң келип шығыўына себепши болады. Тәлим системасында атамаларды қолланыўда муғаллимнен үлкен жуўапкершилик талап етиледі. Муғаллим өзи қолланған атаманың мазмунын мәнисин жақсы билмесе гөзлеген мақсетине ерисе алмайды.

Бул болса өз нәўбетинде тәлим сапасына хәм нәтийжесине унамсыз тәсир жасайды.

Оқытыўшы тәлим процессинде атамалардан пайдаланыўда дыққатлы болыўы керек. Болмаса ол үлкен қәтеге жол қойыўы мүмкин.

Усы жерде тәлим процесинде тил билими тараўында жол қойылып атырған кемшиликлер хәм оларды жоқ етиў бойынша изертлеўлер алып барған профессорлар Р.Қунғуров, Э.Бегматов, Е.Тожиевлардың пикирлерин сәл кеңирек тәризде болса да келтирип өтиў керек деп есаплаймыз.

«Атамаларды қолланыўдағы кемшиликлер хәм қәтелерди белгилеў нормативлик мақсетке муўапықлық принципери тийкарынан келип шыққан болып, сөйлеў мәдениятының улыўма талапларына бойсынады. Бундай қәте кемшиликлерди Б.Н.Головин өзиниң «Основы культуры речи» (М: «Высшая школа», 1980, 287-б) китабында төмендегише топарларға бөлип көрсетеди:

а) атамаларда көп мәниликке шек қойылмағанлық

б) сөйлеў дүзилисинде атаманың тийкарғы мәнисин шетте қалдырып, басқа мәнилерин итибарды күшейтип жиберий.

в) мәлим бир қоршаўда термин менен оны қоршап алған сөзлердиң мәнилерин арасында логикалық байланыстың тәмийинленбегенлиги.

г) атаманы илимий пайдаланыўда оның қәсийетине сәйкес келмейтуғын түсиник пенен байланыстырыў;

д) тексттиң биринши бөлими менен кейиги бөлимлеринде қолланылған бир атама билдирген түсиниклер ортасында қарама-қарсы логиканың түсиниктиң келип шығыўы;

е) реал бар атаманың әмелде атама сыпатында қолланылмаўы;

ж) атаманы қолланыўдағы анықсызлық;

з) атаманың мәлим тийкарғы мәнисин тыңлаўшы итибарынан шетте қалдырып, оны басқа мәниси менен алмастырып қолланыў сыяқлылар.

Атамаларды қолланыўдағы бундай кемшиликлер тилимизде ушырап турады.

Оқытыўшының өзи қолланып атырған атаманың мәнисин әхмийетин жақсы түсинбеўи, өз сөзине итибарсызлығы, тил дүзилиси қағыйдаларын, тийкарынан атамаларға тийисли жасалыў нызамларын билмеўи, үлкен кемшиликлерди келтирип шығарады.

Сөйлеўши яки жазыўшының сөзинде жокарыда атап өтилген кемшиликлердиң болыўы аўызеки хәм жазба тилде қатар машқалалардың жүзеге келиўине тийкар болмақта.

Көркем шығармаларда, публицистикалық жанрларда жасалма сөзлер орынсыз сөз қолланыўлар, қәте жасалған сөзлер, жарлы қысқартыўлардың көплиги бул проблеманың қаншелли дәрежеде үлкен проблема екенлигин көрсетеди. Қулласы, өмиримизде түп социаллық реформалар даўам етпекте хәм олар өз нәўбетинде

тилимизде де өз көринисин табады. Бул тәлим процессинде сөз қолланыўға, сөйлеў мәденияты талапларына қатаң әмел қылыў зәрүрлигин келтирип шығарады.

Әдебиятлар

1. Аскарова М. Республика мактабларида она тили дарсларининг сифатини ошириш ва нутқ мәданиятига доир баъзи мулохазалар. - Нутқ мәданиятига оид масалалар тўплами. Тошкент, Фан, 1973, 70-77-бет.
2. Балакаев М. Тіл мәдениети және қазақ тілін оқытуу. Алматы. 1980.
3. Головин Б.Н. Основы культуры и речи. М.: Высшая школа, 1980, с. 293-300.
4. Жалилов Х. Нотиклик санъати. Т.: Ўзбекистон, 1976, 49-78-бетлар.
5. Иванов С.Ф. Специфика публичной речи. М.: 1978.
6. Қунғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ мәданияти ва услубият асослари. Т.: Ўқитувчи, 1992, 145-150 бетлар.
7. Федоров А.И. Образная речь. М.: 1985.
8. Дониеров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, Фан, 197, 160-бет.
9. Мирзаев М., Абдуллаев А. Ўзбек тилини ўқитиш сифатини оширайлик. - Нутқ мәданиятига оид масалалар тўплами. Тошкент, Фан, 1976, 106-108-бетлер.
10. Қудратов Т. Нутқ мәданияти асослари. Тошкент, 1993.
11. Махмудов Н. Маърифат манзиллари. Тошкент. 1999.

Қадағалаў ушын сораўлар

1. Риторика дегенде нени түсинесиз?
2. Көпшилик алдында шығып сөйлеўлерде, баянатларда сөйлеўдиң тәсирли болыўы ушын нелерге итибар бериў керек?
3. Тәсир етиў хәм исендириў өнери дегенде нени түсинесиз?
4. Үлгили сөйлеўди қәлиплестириўдиң қандай тийкарғы шәртлери бар?
5. Дүньяның белгили алымлары шешенлик хәм сөз өнери ҳаққында қандай пикирлерди билдирген?
6. Оқытыўшы сөзине қандай талаплар қойылады?
7. Қарақалпақстан Республикаларында кейинги жылларда миллий ғәрезсизлик идеологиясы себепли жүз берип атырған социаллық реформалар тилимизде қандай көринисин тапты?
8. Атамалардың сөйлеў мәдениятына тәсири қандай?
9. Атамаларды қолланыўда келип шығатуғын кемшиликлердиң себеплери неде?
10. Сабақ өтиў барысында оқытыўшы сөйлеў мәдениятын жақсылаўы ушын нелерге итибар бериў керек?